नैषधीयप्रकाशे त्रयोदशः सर्गः

३५४

२८ पत्राणि

१०, मेघदटीका

नं० ३५४८

नैवद्योत प्रकाश

(१२ वां भाग)

२८ पत्राणि

का० लि०

कर्ता — नागेशभट्टः ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्री ॥ इदानीमिन्द्रादिपंचनलीसंज्ञं त्रयोदशं सर्गमारभ्यते कल्पद्रुमेति अथ शिबिकावाहिनः विमा
नधुर्य्या भैमीं राजकाद्राजसमूहान् अपगमय्य अभिनिर्वर्त्य नलाकृतिधरान् तुल्यवेषधारिणः पंचवीरान् नलसहितान्
इन्द्रादीन् निकषा प्रापयामासुः शिबिकावाहिनां तेषु पंचसु नलोऽस्तीति अनेन स परिज्ञातो न । नलस्यापि नलरूपधारकत्वे घट
ते यस्य यद्रूपं तद्धारित्वे तस्यापि युक्तमेवेति कथ्यपेक्षयापि युज्यते वीरपदेन शौर्य्यनायकगुणाः के कस्मात्कां कामिवा
पद्मिमलामनोहरा गंधाः अखिलाः समस्ता नंदनशाखिनो देवोद्यानतरवस्तेषां वृन्दान् अस्मात् अनुरूपां परिमलाश्रितो भृं
गमालां भ्रमरपंक्तिं परा इन्दुसीमा आश्रयान् एककल्पद्रुमानि रवकल्पद्रुमान् अवज्ञापेक्षया अधिकास्तथान्यराजापेक्षया ते पीस
र्थः सर्वाभिलाषपूरकत्वसामान्यात् मंदारादिषु चतुर्षु कल्पद्रुमशब्दप्रयोगः भैम्य प्यात्मा आश्रया विमाने स्थितत्वात् नय
तिर्द्धिकर्मा १ सादादिति सा देवी तत्र तेषु मध्ये प्राधान्यनिवेशनक्रमानरोधात् चतुर्दिवोऽधिनाथमिंद्रमधिकृत्योद्दिश्यपत
था तेन प्रकारेण गौर्वे अवकथन्यथायेन सचीपतिस्वाम्यधाधिउक्तो भवति तस्य नैषधकायस्य मायायाश्छयैव प्राकाशि
प्रकटितं भवति किंभूता सा तत्कालकाते अखिलजगतां जनता चारित्रं जनसमूहवृत्तांतं तोयया सा । यथा इंद्रादीनां प्राकट्येन वि

स्मोराज्ञयावर्णनंच मौनित्वे प्रतिमाह्नयोनतथावोचदितिभावो ॥ साक्षादितिविशेषणोननलरूपं ह्नत्वागतानामिंद्रादीनां
ज्ञानैोचित्त्येनसूच्यते २ ब्रूमइति हेवरवर्णिनिउत्तमेभैमिवयंअस्मत्स्वेंद्रस्यवीरयुक्तायावीराशीवासेनायाःसैन्यस्यउद्भू
तिउल्लासंस्वयंसामर्थ्येवाऽ रूत्यैवाकिंब्रूमोवर्णयामः वर्णनाशक्तस्यसान्वागगोचरइत्यर्थः किंभूतस्यद्विषन्नमित्री
योवलानामादिर्दैत्येस्तस्यविजयत्वंजयतनशीलपौरुषंपराक्रमोयस्य यस्यवरणश्री:सेवाचरीभवंतीसैनिकोभवंतीयोर
भाननदानवारीगराशेशनारायणोतयोर्वासेनाधिष्ठानेनतत्स्वाजनिताकेतीअसुरभीदैत्यभयंययासा असुरेभ्यो
देवानांयाभीःतस्यहरणाद्येपरांतेनयाश्री ॥ सायस्यजनितेतिवा केत्ताअसत्स्वीवागगोचरोस्यचरितमित्यर्थः ॥
नलपक्षेतु अस्यवीरसेनाख्यमत्पाउत्पत्तिंकिंकथयामः ॥ अपितुनअकानेपिलोकत्रयेप्रसिद्धत्वात्स्वगुरौरेवास्य
ख्यातत्वाघा ॥ योऽहिस्वयंनप्रसिद्धस्तस्यपित्रादिप्रसिद्ध्यावर्णनंक्रियतेयंनतथेतिभावः ॥ किंभूतस्यद्विषतांवलस्यसे
न्यस्याजिकस्यसत्वस्यवाजित्वरपौरुषंपराक्रमोयस्य । यस्यरणश्रीसेनाचरीभवंत ॥ सैनिकाईभास्तेषांअानन्दानवा
रीभरवद्दानोदकंयस्यवासेनगंधेनसुरभिर्जनिता । इत्स्वयोःसावर्ण्यात्सेनायामचलीभवतांपर्वतायमानानांपिभानाभिति

राम
२ नैरी १२

मत्तगजवाकुसमनेनसूच्यते । एवमिंदुनलयोर्भेद -------- पाभवतितथादेव्योक्तं ॥ २ ॥ शब्दोलद्व्यारता[illegible]मौव
र्तते ॥ इतस्त्रोकाघरम्याख्यातिमितियावत्प्रथ ------ तपश्चाग्ननवर्तिनेश्रृयजीत्वादेवचलनवर्तिनेप्राप्यमौनदिक्यान्व
र्तिनेपश्चादितिज्ञेयं श्लोकेननलस्यप्राधान्येनदिनेदेशाद्भरितोत्पादिततीयपादिक्यालानोमप्राधान्येननिर्देशः न ॥ यो
2 वनोद्यमवतीतेशीतस्पर्शाचयावतयो भर्तृक्ताचयानारीसोच्यतेवरवर्णिनीतिरुद्रा ॥ उत्तमावरवर्णिनीत्यमरः । वरोव
र्णायस्या इत्यतिसायिनेधर्मशीलवर्णानाचेतिनि: ३ शुभ्रेति एवइंदुसमितिचयात्रासविलाशगतिशुचदंडयात्रास
वामरवाहिनीभिः ॥ हरसेनाभिः । अन्वास्यते अनुगम्यते किंविधाभिः शुभ्रोशुसुंदुः हरसंवेधिनोहाराः एकादशरुद्रा
रस्तेषांगणाः समूहः हरसंवेधिनोवाये गणानेदिपुमृत्वयस्तान्सर्वानपिहरंति आत्मनासहनयंपि । तत्सहिता इतियावत्
एवंविधापयोधरामेघाहरस्यापसंहारिः स्कंधोगणपतिर्मेधाश्रुतिवा । तेषामेकचुंबीत्वामित्वान्मध्यवर्त्ती इंदुः शुभ्रोशुला
रगणानेहरस्यास्मता सहनयत्येवे शीलः पयोधरांकचुंवीचएवंविधोवा । यद्वेंद्रस्तस्यचापं तेन खविलाशं वध्नाभ्रमसीला
प्रभा स्वर्पसोभायासुताभिः शुभ्रांशुवादिभिः शक्रधनुर्ध्वीवैनचस्वर्येणाचप्रकर्षेणामांतिनामिर्वीतथा वरु: प्रभुरोलाभोध

नादिप्राप्तिर्यैर्वृत्ते बुरस्तोभ। अर्चिताभिः॥ शीत्रक्रधनुर्दर्शिताभि दैत्यजयाय द्वकुला अभादीप्तियीसांता असुरगणार्चिता अतिवा
मेधानामपि कामरूपत्वात्सैनिकत्वं युज्यते॥ चेंद्रादिभिर्विधिवद्वं इंद्रचापेन च खे आकोशे चित्ता वृद्धिं प्रापिता स्तूर्यसोभाया
स्थितैर्वातैः कृत्वा वृद्धिं। प्रवा। चेंद्रोदयस्तेन द्विन स्त त्रैजः संबंधेन सूर्यतेजः प्रचुरं जातमिति स्पर्धः॥ नलपद्वे एव नलः सभा
यो दंडयात्रा स्व च चामरधारिणीभिः अन्वस्यते सेव्यते किं भूताभिः। स्थूभ्रांशं शावो यस्यते न हारगणो न मुक्ताहारसमल्ले
कृत्वा हारी सुंदरः पयोधरो कः स्तनमध्यस्तस्य विनीतत्वं संबंधा इंद्रचापसंबंधस्पर्धं प्रभासाम्य। तयाः तया एव वकुलानि प्रवृ
राणि आभरणानि तैरर्चिताभिरलंकृताभिः प्राधान्याधारणा ग्रहणं आभरणा ग्रहणं तद्व्यतिरिक्तालंकारणां अतो न पौन
रुक्त्यं॥ यत्ते न यथा सभायां निर्भयम्रास्ते तथा संग्रामे यात्रास्ववीति च्छस्पते [illegible] प्रस्य [illegible] यो: घुमणिस्त्तरणि: सभिघु
धर्मनामकः॥ हारशब्दात्तस्येदमिति सगणा हारीता धौलेयानि: आपस्यैवास्तद्वत्र यद्वा स्थूभ्रां। शुद्धहारगणो न हारिणः प
योधरास्तनास्तेषां मंकः पार्श्वदेशः तच्चुंबी इंद्रचापो नखपदविशेषस्तेन संबंधाद्विभ्रमस्य प्रभायास्ताभिरिंद्रचापव
दाकाशव्याधाद्विप्यमणिप्रभायास्तांताभिरित्विा॥ विचित्रमणिप्रभाः संचलिताः शात्रुधनुः सदृशा भवेतीति वकुलैराभरणै
भवा। प्रभास्वाभ्यां तयाऽयासांतभिः। चाप्यर्धः। यात्रास्ववीति योजना। तारमध्य गमरणीमामनेकवर्णत्वादिंद्रचापसंबंधस्पर्ध ६

र्क्षिताभिरित्यर्थः । एवंच दीप्तिसंवरणायोः ४ द्रोणीभृता मातुलकर्कशाविग्रहाणामुद्दामदर्पकरिकुंजरकोटिभाजां पक्ष
3 छिदामयमदग्रबलो विधाय मग्नं विपज्जलनिधौ जगदुज्जहार ज इति पद्यं क्वचित्त्रुटिपुस्तकेषु दृष्टं तस्यायमर्थः ॥ अयं द्रोणीभृतो
पर्वतानां पक्षच्छिदं विधाय कृत्वा विपज्जलनिधौ आपत्समुद्रे मग्नं जगदुज्जहार उद्धृतवानित्यर्थः । पर्वतपक्षच्छेदनाद्विपदिति ते
कृतवानिति भावः । किंभूतानां मातुलानां कर्कशा विग्रहा देहा येषां तथा उद्दामदर्पाणाम् उद्धुरानां हरिकुंजराणां
सिंहहस्तिनां कोटिं भजतां ॥ एकोऽपि प्रदेशोऽनेकासिंहा नाम यस्मिन्स्था उद्धुरानेककुंजराणामित्यर्थः । किंभूतोयं बलादेव उ
दग्रः उदग्रबलः । पश्चात् उदग्रपौरुषे यस्य सः ॥ नलपक्षे अग्रबलानसुख्वानलब्धगणामुककीनष्टेतास्थान् रूपं तिमारयति ए
वंविधा विग्रहाः शरीराणि वैरं वा येषां तथा उद्दामदर्पा हरयो अश्वाः । गजाश्च तेषां कोटिं भजतां वैरिनृपाणां पक्षच्छिदं सहाय
छेदं कुक्षिच्छेदं वा कृत्वा उदग्रबलपौरुषैः सैन्यं वा यस्यायं नलो हि कृतापत्समुद्रे मग्नं जगदुज्जहार वैरिणो हत्वा आपद्रक्षित
मकरोदित्यर्थः ५ भस्मीभूत इति हे स्मरस्य प्रतिभटे स्पर्द्धिनौ स्तनौ यस्याः तत्संबुद्धिः ॥ भैमि त्वं समिति संग्रामे भस्मीभूतः प
र्वतान् जिष्णुं जेतारं तथा न विद्यते पर्वे वंशस्यापापो नाशो यस्य तमस्मन्मघवंतमभिद्रुं न तु नैव जानीहि ॥ अपि लिंद्रा एव चायं

३

रेंद्रस्य सहस्रनेत्रत्वान्नायं तथेत्याशा ॥ त्वं तदीयेशयपाशिमतिक्रांते नालोकस्येनयश्यपसि ऽद्भुतत्वान्नत्वविघमानत्वादित्यर्थः
शयाददतिक्रांतं हस्ततलयोर्नेत्राशिनसतीत्यर्थः ॥ इति वा । बहुनेत्रसमस्त्वेवाऽहुनेत्रसंवधिनमेददीयमद्भुतमनिशयमलंक
र्थं वाऽश्चर्यमिति वा ॥ नलपक्षे त्वममुंस्मघवं तं सपापेनजानीहि पुलप[illegible]श्लोकत्वात ॥ रयोराज्ञोते तारं तथा ॥ अपगते विधि
षः ॥ अपायो यस्मात्तं रयो अपगतोऽपायः पलायनं यस्मात् ऽपलायमानमित्यर्थः ॥ एतदीयं अतिसयमपरि हस्तपरिमाणा
माश्चर्यरूपं प्रावरणावशाद्वाहो ऽहनेत्रं शयमतिक्रांतं वा हस्तेस्थितनेत्रं वीनां शङ्कं अद्भुतं यथा तथा दृष्ट्वांतरविलोकनमाज्ञेननालो
कसे अपित्वालोकयेसर्थः । बाहू च नेत्रे च बाहुनेत्रं शयमतिक्रांतं वा हस्तपरिमाणाधिक्य । परिमाणो नेत्रे च पुरस्तादप्यधि
के इत्यर्थः । तदद्भुतं यथा तथा नालोकसे अपि त्वालोकयेति वा ॥ अतिशयं बाहुनेत्रे वा हूऽतिशायितौ वदाम्यो शयोपयोत्व
तिशयो नेत्रे च शयमतिक्रांते अतिशयो अतिशये चेति नपुंसकत्वे तावाख्येयं । एतदीयं अद्भुतमनेन पालितं व त्वं श्रुते नेतार
श्च बहूनां वा नेतारस्तेषां समहं अतिशयितोऽस्तोप्यसत्त्वहरणपावदान्यमलंकृत मालोकयां रराव दान्या अप्यनेनयोक्षिता
इत्यस्योऽलंकृत्वे व्यस्यते ॥ कुलिशं भिदुरं पविरित्यमरः ॥ नेत्रं मथिगुणोवस्त्रे इति विश्वः ॥ जिष्णुः ग्लानिजिस्थुश्चात्त्वरितिता छ्यौसे

स्तः। तद्योगस्मृतीभ्यतइतिनलोकेतिषष्ठीनिषेधाद्द्वितीया॥ बहुनेत्रशब्दात भावसंमत्संबंधेख्यण्णपक्षे प्राणपिंगत्वादेकवद्भावः
६ लेखाइति हेतितंविनिम्मतिपशुनिविडनितेवेमैभि वलस्तनेमबचिप्रभृतीनांसमद्धसंपर्शाराज्यराजभावस्तस्यप्राप्तोव
हउपभोगस्तस्यपिशुनास्तदसहमानानालोवादेवाएतस्येंद्रस्यपाणीचरणौचपाणिचरणंपराजेयषथातथादधतेधारयंतिंल
स्तहनात्यासिंनमस्कारार्थंचवरणाविसर्पौः॥ तत्तस्माद्दनेनं द्रपत्नासार्द्धं शचीवमद्वहस्त्रधारयस्व नलपक्षे॥ सा
गरगामहत्यांयतस्यपाणिचरणंकरीत्यैनमस्त्राम्यामासादिभिः। षड्विधेनवा बलेनसमद्धस्यराज्यस्यप्रजाउपभोगस्तस्य
सूचका। सामुद्रकेक्तालक्षणाभृताचक्रध्वजादिलेखाकर्मभूतादधतोधारयतिदधधारणोपकवचनांतमस्मिन्प
क्षेपं॥ तस्माद्धनेनपसा नलेनसहहर्षधारयस्व। केनकेवहरिणाइंद्रेणादेशचीवलेखाग्रदितिनंदनः। पशश्नोखल
सूचकाविसमरः। नितंवशब्दइतिशब्दार्थादिभिः॥ पाणिवणंरपूर्णपिंगत्वादेकवद्भावे ठलं ७ स्याकर्णयेति स्मसौष
दती भैमीयतापर्वक्तामखिलांवाचमाखंडलेपिचनलेपिचतुल्यंलगंतीसमानसंबंधामाकर्ण्यउभयत्रइंद्रेनलेच
समानेरूपेएकरूपंविगाहमानानाज्ञानतीविशेषावलोकनादपिविशेषमनुपलंभमाना यथाक्रमेश्रोत्राणुवर्णां

द्रियानेत्रा चक्षुरादिंद्रियाच्चु निर्दग्धं नावायत॥ नप्राप॥ अनयेंद्रः कृतः किंवा नलस्तयोः सरूपत्वादयमिंद्रो नलो वेति भाज्ञासी
दित्यर्थः। अपि वेति समुच्चये परस्परसमुदायवाचकोऽत्र वा वन्नलेरित्वादंडः ८ शक्र इति। सा भगवती सरस्वती भयपु
नापि वचसः स्वर्गे वासान्नलोऽयमिंद्र इत्यशंकि किं कृत्वा तेषु मध्ये अस्यां भैमीसमीपे पवनस्य सखायमग्निं निर्दिश्योद्दिश्य पुनः
किं कृत्वा भैमी इति दोलायमानं दोलेव भवन्मनो यस्यास्तां परिभाव्य विविंसा इति किं शक्रः सदृशः सहस्रः निखिलाधिपति
र्नलो वेति दोले वाचरति। कर्तुः क्यप् सलोपश्चेति क्यङ्. शानचि — लायमानमिति अस्योसरमीपिका आधारः
एष इति हे भैमी एष पूतापस्य पृक्षको स्पर्शस्यानं॥ तत्पायंसस्व ऊद्ध इति मानूर्ध्वगमनयुक्तः ऊर्ध्वं ज्वलनोय
मित्यर्थः॥ धनंजयेन वह्निना नेन किं नामका संज्ञा नार्जिता॥ नप्रापि॥ अग्निर्वैश्वानरो वह्निरित्यादि कं नाम निर्व
चनयोगात्वाप्तमित्यर्थः॥ सर्वेषामपि नाम्नां निर्वचनमस्त्येव नाम संभावनायां॥ अग्निनानेन किं नाम वस्तु नप्रा
प्तं तेजस्तानां परमीण नो सर्वत्राविरलत्वेन विद्यमानत्वादिति वा। अनेन धनंजयशब्देन कृत्वा सार्थकं नाम किं नार्जि
तमिति वा॥ धनंजयत्वादेव शत्रुचेदपि त्वादमस्या दग्नेः प्रभूतं हे मस्वर्णमधिगच्छ प्राप्नुहि। धनमिच्छेच्छुताशनादि

सुतैः अग्नेरपसंप्रथमेसुवर्णमितिश्रुतेरस्मात्सुवर्णंप्रथमम्अस्य नं ॥ अस्य चाग्नेरेकवास्यतनकस्यापिभास्वराद्देदीप्यमानाद्रूपसंपन्ना
स्ति॥ तेजोमात्रविवर्तयातेजोव्यतिरिक्तस्य कस्यचनरूपस्य भास्वरं रूपेणादृष्टमित्यर्थः॥ नलपदे एष नलः त्वात्रतेजस्यानंतथासदो
दयेचान्॥ तथानेनजयेनकृत्वाकिंनामधनंनार्जितोवैरिणोविजित्यधनमार्जितंदायोदानंतेनसहितमितिवा एतेन घनार्जनस्य।
स्वोपभोगः फलं न किं तदातुमेवमुख्यं फलं वदान्यत्वं च सूचितं सदा अपः रूपभावहो विधिरितिवा॥ रूपचोस्वधर्मोपार्जितेद्रव्यादस्मुसा
स्पृतुरेसुवर्णंप्राप्नुहि॥ रूपचौसंजाररा रूपादितिवा अस्यनलस्यैवभास्वराकायकोतिसमृद्धिकस्याप्यन्यस्यनास्तिभास्वीप्तिः स्वरःके
ठशब्दः रूपसौंदर्यमेघासंपदस्यैवकस्यापिनास्तीतिवा। तेजस्वीमधुरस्वरासंदरस्त्रेसुतं॥ वीतिहोत्रे घनंजयः रूप चिरप्रिप्तस्मिस
मरः॥ धनंजयःसंज्ञायांभर्तृवृजिति खच् अरुर्द्विषादिति मुम्॥ भास्वरस्थेराभाखेतिवरन् १० अस्सर्थेति। हिरुचिरकर्णशोभन
अवयोद्वियेमेमि॥ अस्याग्रेरस्यर्थीतिशायिताहेतिपरुताज्वालापारवेतस्यकेवलीभवेतिग्रासीभवोतिततः॥ नितामिपार्थिवानि
पृथिवीकार्याणि तृणाकाष्ठकरीषादीनितान्येवाधिकरणोभस्मनएवाधारं॥ ततः प्रभावउत्पत्तिर्यस्याएवंविधाभूतिर्भस्मतप
स्विनोपिपारूपतादिव्रतनिष्ठस्यमहेश्वरस्य शिवस्यांगरागजनायउद्धूलनंनागानाविशिष्टवर्णोत्पत्तयेसंज्ञायतेसंपद्य ५

ते ॥ एतत्संबंधि भस्मापि ईश्वरस्य तपस्विनोपि उपकृत्यै भवति अन्यस्य भवतीति किं वक्तव्यमिति स्तुतिः ॥ रुचिरकर्णीति
श्लेषोक्त्या चातुरीविषये सावधाना भवेति व्यज्यते ॥ एतद्वरणे भस्मैव केवलेनान्यत्किंचिदिति विचार्य वरणीश्वे सापि व्यज्य
ते ॥ नलपक्षे इंगरुचिरकर्णीअस्य नलस्य भूतिः संपत् महाधनिकस्यापि त्यक्तसर्वसंगस्य मुनेरपि च अभिलाषसमृद्ध
तये संपद्यते । ममेदृक्संपद्भूयादिति धनिको मुमुक्षुः स्वापि अस्य भूतये स्पृहयतीत्यर्थः ॥ धनिकस्य तपस्विनो ईर्ष्याजननाय
संपद्यत इति वा । किंभूता संपत् अतिशयेन स्वपटुतया मोक्षोपसंहारादिमंत्रप्रयोगसामर्थ्येन ग्रासीभवतस्तेने च पक्षीस्व
रात्तेषां मध्ये काचिदाराधितस्मात् उत्पन्ना तत्प्रभवा उत्पत्तिर्यस्या इति वा हात्र तेजसोपार्जितेत्यर्थः ॥ राजो नरकं मा शर्यं हति ज्वा
लाश्रायुधं चापार्थिवेति ईश्वर इत्यधिकारे सर्वभूमीत्यण् ॥ पक्षे संबंधेन ॥ रुचिरकर्णीति नाशिकोदरेति ङीप् ११ एतदि
ति अस्येषा सर्वा अस्मै विबुधसंसदेव सभा यस्य मुखं यस्याः सा अग्निमुखा वै देवा इति श्रुतेः अस्याग्नेयमतो महेंद्रतोपि माध्य
स्थं आसनापेक्षया च मध्ये विद्यमानत्वमस्ति । त्वं महास्विनं तेजःपुंजं महः पुते यस्तु विषये इनं स्वामिनं वेनमुपैहि ॥ प्रावृहिाये
नसदा करुणा कायसहितेनामुना करणीः किरणशोभा उत्रे मूर्च्छा रक्षा च भ्रियते पितृमुखीति संबुद्ध्या धन्यत्वं व्यज्यते । धन्यापि त्व

नै॰टी॰ १३
६

मुखीकृत्येति साम्प्रदायिकैः नलपक्षेऽस्य सोऽत्र गतिप्रसिद्धा पुरो दृश्यमाना च निखिला विद्वत्सभा एतन्मुखा परस्तुधाना यथा सर्वेष्वंगेषुमु
खं प्रधानं तथाविधसभायामहो। केविधा इति पक्षे व्याप्य महो जगत्पत इत्यर्थः। पुराणश्लोकत्वादेवमुखोपमा सा ताहशीति वा। अस्य स्वयम
तः। समवर्त्तिनोऽपि इंद्रादप्यधिकं माध्यस्थ्यं पक्षपातरहितत्वात् शत्रुमित्रयोस्तुल्यदंड इत्यर्थः। तस्मिः सार्वविभक्तिकत्वाल्लोकपालांसला
द्विद्विपमयोरत्नमध्यवर्तित्वमिति केविशतेऽत्र स्विनमेनं प्राघुहि। येनानेन सदा सर्वदा हस्तशोभाम्मृतिराये ना हराार क्षाधार्यते। स्व
नं शोभनः। पतिमेनं महत्पङ्कजयत तथा येनमस्ये हि एतत्समीपंगच्छेति वा। महस्विनमुत्सत्त्रेत्वा विस्व प्रकाशे सकारान्तस्य महशब्द
स्य याजत। मुखंमुखे च वक्त्रे स्यादिस्यत्रपालः। पिता मखं यस्या इति समासः। मुखे नैव मुखस्य सावश्यात। पितृमुखं मुखं यस्या
इत्यत्र वर्यवस्यति नैवेति पर्धासिकाष्ठे पटोर्जीज्वल्यमानस्या स्याग्ने रुचिमन्त्वं दीप्तिरक्तत्वं अस्य नैव किंतु वह्निरित्यर्थः। ज्वाज्व
ल्यमानस्या स्यइंधने दीप्तिमन्त्वं अस्य नैव तत्संबंधाद धिदीप्तिमानयं भवतीत्यर्थः इति वा तथा समिन्नसमिधा काष्ठानां मध्ये निवस
तो विधमानस्य तरणानिराशत्रु वारियुनाशो यथा वेजेनक्रियते तथा समप्खेनानेन तृणामात्रेणादत्वेत इत्यर्थः। प्रादेशमात्रारणीपला
शशम्यादिकाष्ठानां मध्य इति वा। इह लोके समिधमध्येवा उत्थानवा उर्द्ध्वज्वलनतरखी वेगवानर्यविरोधिनाकेन उदकेन पराविंतु ६

पुनः शक्या भवति तेनैव शांतिर्नान्येनेत्यर्थः ॥ जय्यो भवति अपि त्वं वेगेनोच्छितस्यास्य वारिणो ऽपि शांतिः कर्तुमशक्यस्यर्थ इति वा
नलपक्षे प्रतोग्रहणाधारणादिसमर्थस्यास्य समये धृक्षिमेदप्रज्ञेऽपीति युक्तो त्वं नैव अयोग्यत्वात्तस्येत्यर्थः । तथा स्मिन्मध्ये
संग्राममध्ये निवृत्तो वैरिणां स्मरणानि । किं चित्करा इत्यर्थः ॥ रहरणोऽभूतो के वातरस्वी उच्छालवान् वेगवान् वलवान् यं
केनपुनारिपुणा जेतुं शक्योऽपि त्वन्न केनापि कस्याप्यजय्यो यमित्यर्थः ॥ उत्थानमुदयः इदं स्यद्व्यूतोऽपि उदयी वलवांश्च नास्ती
त्यर्थः ॥ भवतीति संबोधनं वा ॥ तरे वाले चवेगे चारंध्यमेधः समिदित्यमरः ॥ अस्मे धक्षिनि त्यमक्षि जिदित्य त्रमित्यग्रहणा
दस्य स्मादपि भवतीति वृत्तिकारोक्तेः प्रयोगानुसारेणा शिव् । मध्ये स्मिन्नपारे मध्यो वक्ष्यावेति अव्ययीभावे भिपातनादेत्वे
त्ययइति केकाश्चिकल्पान्नभावः । पराभवितुं शशाक इत्यत्र वे सक्रियार्थे त्वेपि शकियोगे तिलुमन १३ साधारणामिति ॥ उप
वुधनैषधाभ्यां अङ्गिनलाभ्यां साराणी समामेतां गिरं निपीयाकर्णि इदं मीपमनसेविधिनं विशेषतारतम्यं नः ऽवापूर्वत्वाज्ञात
वत्या भैम्याः पुरोवर्तिनं तं प्रतिएकं चित्ते मनस्रयं नल इत्यत्र चे अपरं चित्ते अपम नल इति ब्रूते स्म नलव्यतिरिक्तोऽयं च वह्निरित्यक
थयथायुगपद्दलोचन स्मृतिप्रसंगात्मनसः प्रतिशरीरमेकत्वसाधितत्वान्न एकस्मिन्नपि मनासि क्रियामे द्वावस्यातरप्रा

प्रेमेंद एवोपचर्यते ॥ एकमेवं तं पुरोवर्तिनं ऽनल इति प्रत्यक्षे । अकारश्लेषप्रश्लेषेण अनलो यामिति ब्रवीति स्म मनः ॥ तथा यमन्या
न्वेषिणी घति खंडयति अन्यदः । स चासौ नलश्चेति चूतेस्म ॥ अत्र व्याख्याने प्रथमस्य चितत्व सर्भं गोपितं भवति ॥ एकस्य द्वे न्यायाधि
रोधाभासश्च ॥ शोचिष्केशलघर्बुधाऽत्यमरः ॥ उषर्बुधात इत्यब र्बुध ॥ रगुमध्येति कः । अहरादीनामिति रेफः ॥ तुल्यार्थैरिति
तृतीया अन्यदेति पदच्छेदः । समानं धारणमस्य साधारणं ॥ अनेकं प्रत्यविरुद्ध संबंधपदच्छेदनादिः ॥ ततः स्त्रियां पादद्योभ्यां चेत्स्वाग्नीषु
साधारण इति तिवक्तव्याद --- प ॥ [illegible] वा प्रकरणाच्च साधारणमस्मि रित्याद्यपि घटते ॥ इदमीयं सदा रित्याद्यद्धत्वाख्यः २४
एतादृशीमिति ॥ अथ सरस्वती अरविंदविकासिनः कमलविकाशकराऽश्मयः किरणा यस्य रवेः । दिक्पतिं दक्षिणा दिशः पतिं
तनुमन्येषां पुत्राणां दिक्पति त्वाभावाद्य मृदिस्यो दीरयितुं वक्तुं प्रवक्रमारेभे ॥ किं कृत्वा एतादृशी मुक्तसंशया स्पष्टीभूता तया
निलनिश्चया भावात्संदेहः ॥ तुल्यरूपदर्शनादेवयुक्तं चातु योद्या चित्रे नलनिश्चया भावान्नलप्राप्तिविघ्नात्त्रासः । तैः संशयास्त्रसत्त्व
र्यत्राशीः विचित्रा नानाविधा कृता चित्तवृत्तिः यस्याः सा एवं विधा तो भैमी विलोकयचित्तमिति मितिपाठे चित्तमेवमिति र्यस्याः
मित्रौ हि विचित्र यक्तमित्यर्थः ॥ एवैवदस्यत इति त्यदाद्यदृशा इति कञिमश्रा सर्वनाम्न इत्यात्वे टिड्ढेति ङीपि एतादृशी २५ इदमी

ति अहो संबोधने अयं यमो दंडं चायुधं विभर्त्ति । ततस्तस्माद्धेतोः पुराणादिदर्शनेन कंपाकुलस्य पापभीरोः सकलस्य जगतो
भुवनस्य कंपात्पापात्पातो ब्रुडनं तस्माद्भवेत् । घं के महारौरवादौ नरके वा ॥ एतद्भयात् पापं कोपि न करोतीत्यर्थः ॥ अहो अस्त्रयुग्ये
अन्योयं दिर्धिं धारयति अन्यस्य चक्रं पद्मानस्य कदंबमपायो न भवतीत्यसंगतेः ॥ तथा चिकित्सासमर्थयोस्त्वद्वैद्ययोर्दस्रयोर्दस्रयो
रपि मदव्ययपदापि नीर्गमत्वं युवां गामिरेतस्यां हगिभः प्राणिकर्मविपाकदर्शनेनानेन प्रेरिताभिः पीडाभिः न म्रियतऽस्मरः
कश्चिन्नरके वसति अपि नु न कोप्यस्ति कर्मजरोगाणां ताभ्यामप्यचिकित्स्यत्वान्न इत्यर्थः ॥ त्वद्वैद्ययोरिति नामरूपज्ञापनयना
सामर्थ्यसंभावनार्थं नलपद्ते अयं नलो दंडं शासनं यता विभर्त्ति तस्मात्कंपाकुलस्य सकलस्यापि लोकस्यैनःपातो न भवेच्च पूर्वं
वदेतस्माद्भयात् । अयं दंडं चतुरंगसैन्यं विभर्त्तीति ततः ॥ शत्रुभयात्कंपाकुलस्य दुःखपातो न भवेत् सत्सैन्येनैव वैरिणां निहतत्वात्कस्य
दुःखस्य इतिवा सौंदर्येणापि अश्विनयोर्नासत्ययोरपि गर्वं त्वयकाभिः णीभिः कायकांतिभिः पलक्षितो देवोपि कश्चिदस्ति किं अपि
तु नास्ति । देवेषु मध्ये दस्रावेव संदरत मौ तावप्यनेन जितौ यतः ॥ येत्वेतत्समीपस्था रमणीयास्त एतद्रूपधारणादेव न तत्स्वभावे
नेत्यर्थः पंकोस्त्री शादकर्दमौ अस्त्री पंकं पुमान् पाप्मा ॥ स्त्रीरुग्रुजा । स्फः प्रभारुगिति चामरः ॥ दायिनी भिरितिताच्छील्ये णिनिः १९

मित्रेति अस्य यमस्योपजननं उत्पत्तिं प्रति संज्ञा मित्रप्रिया सूर्यपत्नी नर्निर्मितं अस्ता तामसु ॥ कारीतां छाया नाम्नी नकुत्रचित्कुत्रचि
त्कुत्रापि पुराणादौ ई प्रकाशस्योत्पत्तिं प्रति हेतुर्नाध्यगामि नाश्रावि ॥ किंतु शनैश्चरस्येत्यर्थः । यमोपमीश्राद्धदेवः संज्ञायास्तन
यास्त्वय इति पुराणं ॥ अयं यमः कस्य जनस्यासुहृत् प्राणाहर्त्ता न अपितु सर्वस्यापि प्राणाहर्त्ता अमुना यामिनैव र्नियमेन लक्षोपवा
सादिव्रतेन कृत्वा तपस्तप्तं धर्मः कृतः । अत एवास्य पुत्रत्वं धर्मराजत्वं चेत्यर्थः नलपक्षे अस्य नलसंज्ञावामसु ॥ तासती मित्रप्रि
यस्य सुहृद्विद्यस्योपजननं प्रति उत्पादनं प्रति हेतुः ॥ अस्य संज्ञा सुहृद्विपजननं प्रति हेः ॥ अस्ता ख्यातेत्यर्थः ॥ इति वा पुराणश्लोक
त्वात ॥ अयं कस्य जनस्य सुहृन्मित्रं नापि सम्यक्परिपालनादुपकारित्वाद्या सर्वस्यापि सुहृद्देवाई हक् प्रत्यक्षदृश्या अस्यछा
याकायकांतिः कुत्रापि नरसुरोरगेषु नाध्यगामि नदृष्टा सुंदरंतरोपमित्यर्थः ॥ छायारीतिः लोकपरिपालनामित्यर्थ इति वा ॥
अस्यैव जगत्पालनं कोपि न करोतीत्यर्थः । अमुनो नले नैव येन ब्रह्मचर्यादि नानि यमेन नक्तादिव्रतेन च तपस्तप्तं त्वदर्थमि
ति शेषः । छायास्यातपाभावे प्रति विंबार्कयोक्षितौ ॥ तपश्चान्द्रायणादौ स्याद्धर्मे इत्यादि विश्वः ॥ अध्यगामीति इङो गाङ्दृशे
कर्मणि चिण् ॥ यमेनेतिपक्षे हेतौ तृतीया ११ किंचेति केवलं संज्ञास्य जननीत्येव न किं चान्यच्च प्रभयादीस्याऽवनमितं तिर

स्कृतं अखिलं अंबुदस्य तेजो येना तथा रमणीयमूर्त्तिः ॥ अंबरमणिः सूर्यः देवोऽस्य पिता ॥ अस्य यमस्य उत्क्रांतिनामिका अथ च मर
णाख्या शक्तिरायुधविशेषः कमनुलत्वीन्कुसनप्रतिसमर्था न भवति अपि तु सर्वमनु समर्थैव ॥ परेष्वन्येषु जवेषु गदानरो
गान नियोक्तुः प्रेरयितुरस्य कृष्णत्वं श्यामत्वं च परपीडाजननेनापयश इत्यर्थः ॥ अस्य कृष्णत्वं लोहत्वं लोहवत्कठिनांतःकर
णत्वमित्यर्थ इति वा ॥ नलपक्षे प्रभावेणापराक्रमेणानमितसकलभूतप्राज्ञापः अंबरमणिः सूर्यः इः कामस्तद्वद्रमणी
यमूर्त्तिः ॥ देवो राजा वीरसेनोऽस्य पिता दिवो विजिगीषुरिति वा ॥ महाकुलीनत्वमस्य सूचितं ॥ राजेंद्रस्य वा प्रभायावनेनत्व
द्गणायामसहेन तेजः ॥ संघेन कृतमल्पीकृतमखिलं भूपतेजो येनेति वा ॥ अंबरमणीभिर्वस्त्ररत्नैः कृत्वा रमणीयमूर्त्तिरिति
वा ॥ मणीशब्द ईवंतोऽपि ॥ अंबेति संबोधनं रमणीनां स्त्रीणां रमणाय योग्या मूर्त्तिर्यस्येति ॥ अस्य सक्तिरायुधविशेषः केवैरिण
मनुक्रांति दारणप्रदानप्रतिभाति ॥ अपि संभाव्यत एव । यमादन्येषां भयं तस्याप्यस्माद्भयं ॥ शस्त्रत्वातिशयो घोऽस्पत इति वा
तथा शत्रुगदां शस्त्रविशेषं प्रयोक्तुरस्य कृष्णत्वं देवकीपुत्रत्वां गदायुद्धं प्रवीणत्वं श्रीकृष्णसमानत्वमित्यर्थः ॥ पराउक्तेषु इ
षु संवेधिनो रोषः ऽसहवा राजनिता पीडा इति यावत ॥ तानस्पर्था द्वेषिषु प्रयोक्तुरस्य कृष्णमर्जुनात्वो वाणायुधप्रवीणार्जुन

समानोयमिमस्पर्धः इतिवा ॥ राजाप्रभौनृपेयदे क्षत्रियशक्रयोः । कोवृक्षा माभिलार्कशुशमाने त्ववि नाम्नि च ॥ शक्तिर्वलेप्रभावाद्यै
शक्तिः प्रहरणांतरे ॥ इत्यादिविश्वः १८ एक इतिवा । अयमेकः परेतापि तास्तेषां सा राजोपं कौ विषये प्रभावसामर्थ्यमेति ॥ तत्तस्माद
9 त्वमस्मिन्नजीविते शायियं मृतकबुद्धिं कुरु ॥ हे मुग्धे उभयोर्भेदमज्ञानाने संज्ञा गम्भीजातत्वान्नदस्य सहोदरस्यापि भ्रातुर्यस्य यमस्य
भूतेषु प्राणिषु भूरिप्रचुरं भूतं वश्यभावमधीनत्वं समाश्रयति प्राप्नोति ॥ प्राणिषु मध्ये प्रचुरं भूतं यस्य यमस्य वशि वशवर्त्तिशान
अभावं विनाशमेवाह अवपतीति वा ॥ मुमुत्तवः कतिपये तदपेक्षया भूतानां प्राचुर्यं । खलु निश्चये सर्वप्राणिनाश एतदधीन इति निश्च
ये नायमंतक इति किं न जानासीत्यर्थः ॥ नलपक्षे । पराभुइतरेषां वैरिणां मारिरितिवा ॥ तस्यायं नलः एवप्रभावमेति । तथा भूते
भूप स्थितस्य तेजोवायाकाशेषु मध्ये इय भिन्नभिन्नये नराक्तलभूः सौंदर्यतादयस्य सहोदरस्य अश्विनुत्यस्य यस्यास्य वश्यस्व मा श्रय
ती तस्मान्मुग्धे सुंदरि अस्मिन्नपारोसवुध्धिं धेहि । तथा समासमधीकात्वे यस्यापतद्धरणे प्रयत्नं कुरु । एवंविधः स्मरः प्रशुशक्ति
युक्तः सुंदरस्य कोपि नास्ति सेतमेववृणीष्वेतिभावः । इतस्सर्वी स्वदेतन्करोतीति णिचि पचाद्यचि णिलोपः १९ जुंपइति शमान
नैषधयोः यमनलयोर्विषये समानस्तुल्यः पूर्वोक्तः गिरां गुंफः देव्यावाणी संदेहविदर्भवसुधाधिपसुतायाः भैम्याः श्रुते यछंकां संशयं

निर्गमे ॥ तत्र खलु निःस्पृहैः तेरेवविधैः पि ये स्व तु तामेव चूर्णी कृतवानिति दृष्टांत इत्यर्थः ॥ चूर्णी चूर्णीनं यथा तथा ॥ तथेदमपीत्यर्थः ॥
किंभूते न चित्ते अन्येनकेषां न लानां दर्शने न ज्ञात शंके उत्कृत शेस ये गुंफः स्यादुंफनमिति विश्वः २. ततेति ॥ तत्रभवतीपदपासरस्व
तीक्रमोचितं क्रमप्राप्तं परिपाटी योऽर्थं यथा स्यात् । मि धातु वक्र कुमपक्रामत । किं कृत्वा तत्रयमेपिभ्रशामत्यर्थं संशयालोः संदिहानाया
अस्याभैम्याविधिनिषेधाभ्यां सकाशान्निरस्तिं प्रवृत्तिनिवृत्त्योः प्रभावमालोक्य किं भूता पाण्ययोपयसांपति प्रभवराणां प्रतिथतो
ऽवस्थापितो ऽभिमुखोऽङ्गुलीकः संमुखकरशाखः पाणिर्यया । तत्र भवत्कुन्दः पदपार्थः ॥ अंगुलीके न ध्वतस्तुतिकरः उपाक्रमते पूज्याभ्या
मिति तङ् । अभिधातु क्रमियाजेषु किंचक्षेति मनः ॥ २१ येति यत स्फुरित रावारिनिधयः यस्यां सा च मर्यपति ॥ सर्वोत्कर्षेण वर्तते
सा का यस्याः परतो रोधः परं तीरं प्रतीतीति विषयो दृग्गोचरो न स्तेनायं समुद्राणामपि मिलितत्वात् अवरं पारं न दृश्यत इत्यर्थः । साकायासर्व
तो मुखस्य जलस्य भावेन यव्वति धमानाव्यवस्थिता जलमयीत्यर्थः ॥ यया दोरयौः जलजंतु शब्दे तत्संग्राममेवा उपलक्षिता तथा याया नेक
विद्रावका । स्योदकस्य पश्चागमनं यस्यां सा स्ववेगेन सर्वनाशकसमुद्रकं यस्यामस्तीत्यर्थ इति वा ॥ यानेकविदारकं यस्यामेवं भूतावा । य
स्याः परतो वैरिणी अन्यस्माद्विरोध आवरणेन ज्ञानगोचरः निम्नाभिमुखस्य बलः कस्यापि मशाकृत्वादिति वा यस्याः परप्रदेशानवतिसमु

खमिति निर्गमनेन तन्नोचरो नरो मनुष्यः ॥ अधोधस्ताद्देवप्रवाहवेगेनाधः प्रावगच्छतीति भाव इति वा ॥ नलपक्षे एतस्य भूरीणां तरवारी
णां एकधोरयवनं नवदुनो निधिः स्थाने साचभूर्विजयते पं सर्वस्याः सेपलोकात् सर्वसेनाभोवा ऽस्य तया श्रेयतया व्याप्तिष्ठते मुखशब्दः लक्ष्
णाया श्रेष्ठवाचकः सर्वतः सर्वदिक्षु मुखं यस्यास्तत्त्वाद्भवे भवति तच्छतं इति वा अनेनानेकदिग्व्यापित्वात् सेनायाः प्राचुर्यमुच्यते । या दोरणौ वि
हुपुच्छैः भुजास्फालन शब्दैर्वोपलक्षिता रणोर्जयतीति वा ॥ या अदोरणौ मुख्यसंग्रामेः । सिंहनादैर्विजयति सेना जयेनास्य व्यपदेशो न किं
तु स्वयमेकासेऽप्यर्थं कुरुते तेनो भयथा नलवर्णने तात्पर्य यथा यथा नेकविदारका योद्धारो यस्याः सा दोरणौः कृत्वानेकविदारः कायो यस्य
स्या सेति वा । यस्याः परस्मात् शत्रोः सकाशात् द्रोधः आवरणं न ज्ञानगोचरः केनापि रोद्धुं न शक्यत इत्यर्थः ॥ परस्मात प्रतीतिविषयः संभ्र
खमागच्छन्नरो मनुष्यो अधो हीन एवेति वा । पुष्कारं सर्वतोमुखे कूपकास्तु चिदारकाः ॥ कायो देहः कुले रोधस्तु समरः ॥ भवतिछस्मा
नेति सम विप्रविभ्रमस्य इतितर ॥ अत्र गुंप्यभूयस्त्वभया छाकारणं न लिख्यते २२ नासीरेति ॥ नदीनामिनः स्वामी समुद्रः नासी
रसी मनि जलमये सेनामयविभागे स्थितः सन्नकारणाभावं साधकत्वं इतैः रत्नैर्मुक्तादिभिः रत्नमतिशयेनास्य वस्त्रास्य मुखमातनो
ति उत्पादयति सुखजनने रत्नानि करणाभूतानि स्वाभिने ऽस्मै रत्नानि दत्वा प्रीतिमुत्पादयतीत्यर्थः । करणो देहेभावं सत्वमितेः प्रा

पैः स्वदेहोसन्नै रित्यर्थः इतिवा॥ अलंकरणभूतत्वाद्धरणादेहस्थितै रितिवा॥ किंभूतो नदीनः घनध्वनिः निभिविडशब्दः॥ तथा भ
यान् प्रचुरतरः दीर्घपरिमाणत्वात् सत्पसंख्यत्वाद्वा॥ तथा कुंभीरा नक्रास्तद्वान्॥ मकारमत्स्यविशेषास्तद्युक्तः॥ तथा सहृदानवारिः
पुंडरीकान्वयुक्तः॥ उष्ठ वद्रुद्रयार्थः॥ उद्धृतानि विकसितानि पद्मानि येषु तानि काननानि तेषां सखा तद्युक्तः इत्यर्थः॥ उत्कृष्टापद्मात
सीपेयासमेवंविधे युक्तः इतिवा॥ उत्कृष्टापद्मालक्ष्मीर्मुक्त्वान्या यस्मिन् स चासौ वनसखेतिवा॥ स्त्री विसोत्तत्र विद्यमानत्वाल्लक्ष्मी
युक्तत्वं॥ नासीपदेन तीरं लक्ष्यते तोतत्र निविडध्वनिरितिवा जलस्य तीरे प्रतिघातात्॥ नलपदेभ्यः यान् बहुतरः कुंभीजः नासी
रमुखेसेनासुखविभागे सुखमनायासेनावानरा सन्धानविस्तारयति॥ किंभूतः कुंभीघनवत् तमेघवत् ध्वनिर्यस्य तथा समः
घ्रान्तपर्वतः सलक्ष्मीकोवाकरः शुंडादंडोयस्य तथा दानवारिणा मदजलेन सहितः॥ तथा उद्धृतानि पद्मकानि कुंभस्थ
ले पद्मविंदुजालकानि यस्मिन्नेवंविधं यदाननं मुखं तद्युक्तः तथं अलंकारत्वं प्राप्ते रत्नै हीनो न किंतु संभृतः सेनामुखेतु।
नासीरं। नक्रास्तु कुंभीरः। पद्मकं विंदुजालकमित्यमरः २३ सरति हे विलासवति भैमि नाम धिरष्ट्रालने अस्य वरुणस्य।
का नाम वाहिनी नदी सस्यंदनैः सवेगैर्निर्भरोदकसहितैर्वी प्रवहणैः। प्रवाहैः सान्वाकूलं तीरं प्रतिश्रुत्य पातंगमनं न तस्य

तेसर्वीपिकरोति ॥ वयंतस्यास्त्वासिकतावालुकावहुतयाप्रचुरत्वेनकथंकेनप्रकारेणाब्रूमःकथयामःअतिवहुत्वेनेयत्तवक्तुंनशक्यतइत्य
र्थः ॥ ताःकाःयाःकर्कशतांकाठिन्यंश्रिता ॥ कर्कौजलजंतुविशेषस्तच्छतैराश्रिताइतिवा नलपक्षेअस्यनलस्यकानामवाहिनीसेनाशस्यंद
नैःसरथैःप्रह्वकशैर्वाहनैरस्वादिभिः ॥ कृत्वाप्रतिकूलावैरिणांतान्प्रतिगमनंनकरोतिअपितुचतुर्विधापिसेनाकरोत्येव ॥ प्रतिकूला
तांवैरिणांपातंहननमितिवा ॥ कासेनाअस्यनामख्यातिंप्रतिकूलोछन्नाच्यातधित्वाशत्रुमात्रंहत्वानतनतेसेनास्याख्यातिंकरोतीत्यर्थ
इतिवा ॥ सवेगैःक्रीडारथैःकृत्वावैरिणांप्रतिगमनंकरोतीतिवा ॥ अनेनसेनायानिर्भयत्वंयुद्धेपिक्रीडारथारोहणात् ॥ कर्कशत्वेता
श्चाःस्तैर्वाशतैराश्रितायास्तस्यावहुतयावाहुल्येनता ॥ भयस्त्वेनप्रक्षिप्ताबालुकावयंकिंब्रूमःताभ्योपितेनाप्रचुरतरेत्यर्थः ॥ तस्याःस
काशात्कृत्वाबालुकावहुल्येतयाकिंब्रूमः ॥ वालुकाकथमपिसंख्यातुंसक्यंतेसावुनकथंचिदित्यर्थइतिवा ॥ असिःप्रहरणमेषांतेअसि
कास्तेषांभावअस्रासिकता ॥ याश्रुताश्रुशताधिरूढाता ॥ असिनाअक्षिप्रहरणात्पुरुषानितियावत ॥ तानवहुतयाकिंवर्णयामः ॥ अति
वहुत्वेनवक्तुंनशक्यंतइत्यर्थः ॥ वहूननयंतेगच्छंतिरहंतिवायेतेवहुतयातेस्तेअसिकाश्चतेषांभावानिति ॥ वावहवोवयायेषांते
वहुतयावहुसंघाएवंविघाअसिकायस्यास्तस्याभावानितिवा ॥ कर्णीरथःप्रवहणमित्यमरः ॥ सांयात्रिकःपोतवणिक्पोतःप्रवह

णां स्मृतमिति समासः। असिः प्रहरणमेषां प्रहरणमिति ठक्॥ असिभिर्जयंतीत्यासिकादीनाणमुक्तं॥ तृतीयाघ्नंती नीति हलायुधः
प्रवहणे कृतस्य च इति णत्वे प्रतिकूलयातपदे इत्यविप्सायां विशिपतीत्यादिना णमुवदसिकास्तेन दीव्यतीति ठक् २४ शोणामिति
हे सुभगे सौभाग्यवति एनं भुवनस्य लनस्याधिपतिं वरुणं मज्जस्व वर्णीश्वा जलपति त्वमेवाह। त्वं गुणानां प्रधानं सेवकं शोणं नाम
मदनस्य पदप्रणयिनं चरणातुराभिराणां पश्य किं चेत्यधिकोक्तौ शोणस्य चरणप्रणयीति किं वक्तव्यं तस्य प्रसिद्धा सरस्वती नद्यैश्च
स्य सेवनपरैव चरणासंवाहनादिपरैव। पूर्व त्वापरितोषे वा शब्दः केकमलस्य जलस्याशया आधारा समुद्रादि पत्नुलां तां प
णाकरावात मे न भजंति सेवंते अपि द्वौ रेहाघ्यः सर्वे व्यस्यानुचरात्तस्य सोणाघन चरत्वे का कथा॥ तस्मात्सलिलपतिरयमि
त्यर्थः। कमलाशया जलाभिलाषेणा केवालोक इमां न सेवंते त्वत्वंतीत्यर्थः। इति वा शोणाहीनांत तदभिमानिन्यो देवतास्त
स्वंते॥ अतस्तेषां सेवक त्वं यदुपते॥ न लपह्ने त्वं जगत्पति मे नलं पति त्वेन स्वीकुरु। स्वीकारयोग्य त्वमेव द्वष्ठपति। त्वं शोणां
रक्तं गुणामस्य पदप्रणयिनं पश्य पतमिमं कमलाया संपदः। आसा धा अभिलाषेणा केवालोकास्तामिमं न भजंति अपितु न
भजंत्येवेति वा॥ अत्र प्रथमद्वितीयतृतीयविशेषणैः क्रमेणासौंदर्यकलाकौशलोदारीरीणघोत्यंते शोणो हिरण्यपवाहः स्या

शशोराः कोकनदछविः ॥ जीवनं भुवनं वनं । विद्धि यं भुवनं जगत् । सलिलं कमलं जलं । कमला श्रीरित्यमरः ॥ आशयस्य अधिकरणे शेते इति
स्पष्टा २५ शंकेति उदयं प्रबोधकावाणी भीमी मोद्भवो प्रतिनलं द्वौ हि समैष्यत् इति यावत् ॥ अनेकनलावलंबं ना नानैषधं विषयो शंका
लता ततिः शयवल्ली परं एतां नवर्द्धयतु तावत् एव । परयतु तावत् ॥ अनेकान् नलावलंबो अपि तु परय स्वेव नवा आद्धिः यस्याः सा नव
र्द्धिः नवर्द्धिं करोतु नवर्द्धयतु भैमी प्रतिसंदेहपरंपरा नूतनसमृद्धिं आतिव करोतीत्यर्थः ॥ इति वा । नवषष्ठ्यो नु मतापवर्द्धिरे
रणो वा ॥ यतोऽभेदिका विशेषप्रतिपादन[illegible]र्वनीसमानधर्मदर्शना हि संशयश्चीयते विशिष्टधर्मदर्शनानुव्यावर्त्तत इ
त्यर्थः । यद्यप्यत्र विषये चित्रे नास्ति तथापि नले जलेश्वरे च तुल्यमेककालं यत्संशयवल्लीपरंपरां अवर्द्धयत् परयतिस्म अत्र
विषये चित्रमाश्चर्यं । नहि विषयस्यैव संदिग्धनस्य मुपपद्यते ॥ यतो लोके दूरस्थिते पुरुषे पुरुषत्वे स्थाणुत्वं वा उपलभ्योर्ध्वत्वमात्रे
स्थाणुसाधर्म्यमुपलभ्य तत्रस्थः स्थाणुर्वा पुरुषो वेति संदिग्धे न पुरुषा एव । समानमूर्ध्वमवलोक्याहं वा स्थाणुर्वेति ॥ तस्मान्नल
जलेश्वरविषयो भैम्या संशयो एकौ विषयभूतयो रेव तु संशयेऽहं नाष्टु यीमिति भावः ॥ विरोधपरिहारस्तु तुल्यकालं पयान्नेमे नलेधी
मत्वे जलेश्वरे च कालतानतिं कालिमातिशये परयतिस्म । तथाहि यदि देव्येनं नल एवायमिस्य कथयिष्य त्वहा मप्पसुरक्ताभैमी १२

मामकन्त्वमेतेनमेवावरिष्यत्त तु देव्यानकृते वरुणाल्लेषेणावर्णितत्वादिति नले सुखं जनितं यदि वाणीमां नल एवावृणोत्स्यत्यवधा
र्य तदा नलबुद्ध्या भैमी मामेवावरिष्यत्त तु तया न कृतं मल्लेषेणावर्णितत्वादिति विषादाद्वरुणकालिमातिशयो जनितः। का
ल तातेति एष्यनेक कमलावलं विनीच तु राममप्यवर्णान्त्वं अथ च मत्संदेशाद्वरुणं मां भजेन्नलसंदेहान्मां भजेतिक्रमेणानलवरुणा
योः संशयपरंपरां प्रकटयति स्म। अनेक नलावलेवनां भैम्याः संशयवल्लीपरंपरां न वर्द्धयतु न छिनत्तु वर्द्धकच्छिदोः।यतो वि
शेषमप्रतिपादयिष्यन्ती या हि छेदासमर्थाच्छिद्रकादिः सानेक तमाविशेष नलावलं वनां लतातेति न छिनत्ति न छिन्नातीति नाश्व यं
तथापि भैमी प्रति नले च जनेश्वरे च संशयवल्लीपरंपरामेककालमेव यदछिनत्तच्चित्रं।या हि न छिनत्ति सा हि न छिनत्तीति वि
त्रमिति भावः मत्संदेहाद्देवं भैमी भजेति नलभ्रांतिर्नलसंदेहान्मां भजेति वरुणावाविशद स्तद्भावाच्छेषव क्तोक्त्यादिज्ञानच
तु राभैमी वरुणां भजेति न च भ्रांतिं न वध्यतीति निश्चयेन नलभ्रमनाशः।नले न्वरक्तां भैमी मत्प्रतिपादक शब्दसद्भावान्मां न व
रिष्यतीति निश्चयेन च वरुणाभ्रमनाशस्तु इति वा।विशेषमप्रतिपादयन्ती वाणी सरस्वती वा।देव्या नाममग्राह महं वर्णितोऽतो मा
वरिष्यति न वेति वरुणस्य संदेहो गतः।इदानीं मे वर्णितोऽहमेवमयमेव चेयमनुरक्तेति मां वरिष्यति न वेत्येवं वरुणस्य संदेहो

13 गतः इदानीमवशिष्टो हि मेवमस्यैव चेयमनुरक्तेति इत्यादि व्याख्याविशेषो विचार्याङ्गीकरणीयः २६ वाञ्छामिति इत्थं भगवती सर
स्वती निषधाधिराजमुद्दिश्य तां बालां भैमीमाहस्म उवाच । किं कृत्वा तां भैमीमलीकनलीकृतस्वैरसस नैषधीकृतात्मभिः साध्विभिः ।
छलपरैरपि तैर्विबुधैर्देवैरस्पृष्टां तामप्रतारितां विलोक्य । किंभूतैः नलै राज्ञां परिषत्सभा तस्याः परिसमीपे ये षांस्मृंगारं भजंते । परि
वेषमिति पाठे परिवेषस्तु उपांतः वालामपि विबुधैरपीति अपि शब्दयत्र संबध्यते ॥ बाला हि प्रतार्यते इयं बालापि न प्रतारिता ते चैके
स्याप्यवतरणान् येच विबुधा ज्ञातारस्तेमाथिनः खलाः कपोमाध्यमिरपि वालाभिरपि वाला न प्रतारितेत्यपत्यास्मृ यी राज्ञ परिषदः परि
वेष रूपान्नलस्य चेंद्रधूनिते परिषत्सदि रप्रतेरितिषत्वं २७ अत्याज्ञीति । त्वया मत्स्याम हेंद्रो नलः किं न ज्ञायते अपितु विशेषि
तो इंद्रादि भेदेनसत्यत्वेन जानीहीत्यर्थः ॥ किंभूतः अतिशय्येनाज्ञो संग्रामे अतिशयितो वा आज्ञो प्राप्तो विजयस्यारिपराभवनस्य प्रसा
दो वा हुल्यं येन तथा रुचेरनुरागस्य कोऽतिवीपदं स्थानं ॥ तथा सोऽर्थिनं प्रतीति प्रत्यर्थि यादानवसता हानपरता दाने अर्थिनं प्रत्ये
व चावशेंतया जितेंद्रिय तया वा आहिता कृता वा चेष्टा याचका उनुकूलव्यापारस्तदर्शनिवृत्तिव्यापारेण च जीमूतवाहनस्य अर्थिहे
तो प्राणानपि तरणां वहद्दतो [illegible] राजविशेषस्य धियं बुद्धिं हानातिशयेनार्थिपरतंत्र तया च जितेंद्रिय तया च किमयं जीमूतवाहन इति धि १३

घँ कस्यन करोति ॥ दानशूरत्वादि त्रयमस्य सूचितं । प्रसर्थिनो वैरिणो घ्नंतीति प्रत्यर्थिघ्नाः अत्रनाः प्राणा येषां ते अतिशूरास्तेव था ॥ अ
धीनां यस्य तस्य भावस्तत्तात या कुत्वा कृतया चेष्टा तया शत्रीवशीकरण व्यापारेण इंद्रबुद्धिं कस्य न करोति अपि तु सर्वस्यापि
करोति इंद्रो यथा शत्रून् वशीकरोति तथा ऽयमपीति वा ॥ इंद्रपदे ॥ अयं महेंद्रत्वया किं न ज्ञायते अपि त्विंद्रत्वेन नि स्वयः । किं
भूत अतिशायित आजिः । संग्रामो यस्य तथा लब्धो विजये नार्जुनेन कृत्वा प्रसारो वंश विस्तारो येन ततः कर्मधारयः पृशाव इति
पाठेन लपद्देऽजयलाभः ॥ इंद्रपदे लब्धो विजयेनार्जुनेन जयत इति विजयो जयोतो पृथावः । पुत्रो येन रुचि पदं तेजः स्थाने । तथा
महीउत्सववान् ॥ तथायं प्रत्यर्थिनां दानवानां घातेष्व अहिता प्रतिकूल चिष्टा ऽहितस्य शात्रोर्वीचेष्टा शत्रुत्वं कृतस्तन्नाशकरो व्यापार
स्तेनेंद्रबुद्धिं कस्यन रोति अथवायं महेंद्रत्वया किं मित्रस्य आजिके न हेतुना त्यक्तः । अयं न ज्ञायते विज्ञ इवाचरति विज्ञायते एवं स
लोनलवति । अपि तु विद्याने चेत्यर्थः ॥ तथा नरुचि पदं व्याख्यांति स्थानं नं । तथा महीतेन नत्र हत्या का का व्याख्येयं । एवं गुण विशिष्ठ परि
त्यागो किंचिदपि कारणे न पश्याम इति भावः ॥ महेंद्रत्वया विज्ञाय किं मित्यर्थः । किं प्रसंगे संभावनायां वा त्याजे कारणमाह लब्धो
विनापक्षिणा गरुडेनामृताहरणस्य समये जये विस्तारो यस्य गरुडेनापराजित इत्यर्थः । तथा अरुचिपदे अनपुरागध्याने ॥ तथान

हीउत्सवरहितः सदा दैत्यभयात् ॥ अमरस्थानं महेंद्रस्त्वया किं न ज्ञायते ऽपि तु ज्ञायत एवा यतोऽत्याति थ्यकृत् इति वा ॥ अस्मिन्पक्षे महीस्पत्र
नत्रस्यावृत्तिः ॥ अतिशयितरणोत्सवो विना जयपत्र सरो यस्येति वा । विजयस्तु त्वयेपार्थी । विज्ञापयते उपमानादावारे कश्चिः कप्र॰ २८
येनेति ॥ येनास्मनानलेन वरूतिशयेन विगाढः सेवितो सुरेश्वरस्याध्वा मार्गो त्रिलोकी प्रतिपालनलक्षणः येन ॥ तद्यथा राज्ये यो
मिषेको मंगलस्नानं तेन कृत्वा विकसन्महोयस्यैवं विधेन वभूवे ॥ पूर्वे स्नाकर्मधारयः ॥ वहुवारं सेवितो देवेंद्रेण मार्गो लोकपालन
प्रकारो यस्येति वा पश्चात्कर्मधारयः ॥ इंद्रेण लोकपरिपालनमस्माद्धि दिता मित्यर्थः ॥ ननु भैमि अत्र पंच सु मध्ये स्वयंवरे वा नाम
ग्राहं नाम गृहीत्वा यद्वमम्मनापूर्वोक्तो न प्रकारेण मया उदीरित मुक्तं तन्नलमनलन्ती कुर्यते तवा वर्जनं पातित्वेनांगीकरणं साधुशुभं
स्त्यनलत्वमेनं सर्वथावरणीयेति भावः ॥ वन्हिपक्षे तायेनानेन वन्हिनाऽनेकवारमनुभूतोऽयः सुरासुराधरेषु देवेंद्रयज्ञेषु आज्याभि
षेको ध्वतापूर्वस्नेन कृत्वा विकस्वरतेजसा जातं वा हुवारं ऽविगाढः अन्वर्त्तित इंद्रस्याध्याहीत्यादिनाम्ना हूतः सुरेश्वरोयत्रतादृशो
यागेषु आज्याभिषेकस्तेन कृत्वा विकस्वरतेजसा जातमिति वा । ननु भैम्यत्र पंचसु मध्ये नामगृहीत्वा एवं पूर्वोक्तप्रकारेण मन
योक्तं ॥ मंतन लमनलं प्रती ते वर्जनं साध्वपि तु न साधु । अस्मति स्वदेव्यावर्जनं पातित्वेनांगीकरणं साधितिवा ॥ ननु भैमि तम

नुतेवर्जनं नसाध्वितिवा।पदवीच्छेदे नसर्वदापरान्नंभोजनेनैवपरिपुष्टोयमितित्यागः॥सूचितः॥तथानन्दमैमिमयानामग्रही
त्वाकथितं नलान्यमथचवन्हिमनुते वर्जनं साधुमद्रे॥अग्राह्ये नमैमितमन्उतिअग्रावर्जनं साधुअपितुसाध्वेवितिवा।अग्रावर्जनं
सामस्त्येनांगीकरणं तवसाधुकिंनु वर्जनमेवसाध्वितिवा।नामग्राहं द्वितीयायामित्यनुवृत्तौ नाम्नादिशिग्रहोरितिणमुल्
२८ यदिति॥बोधधारणोयस्य वंडिमाक्रूरत्वेरणाविधौ संग्रामविधाने व्यसनमेवं वैरिणां विगताशंकरणमेवेत्यर्थः॥
सर्वानपिवैरिणोमारयस्येवेतिभावः।रणविधौव्यसनमिवसमं।यश्चंडिमाक्रौर्य्ययच्चरणकर्मणि व्यसनमितिवा।सेघा
त्वमनुष्यस्त्राशयमभिप्रायमाश्रितं मनसिस्थितं दक्षिणात्वं स्मरन्नत्वं चतत्सर्वं बुध्वाज्ञात्वापाणिमाश्रिश्रितं दानशूरत्वं
वाज्ञात्वाधर्मसहिते राजनिधर्मेणपतत्रमाने वामुष्मिन्नले सहजराजभरानस्मक्षचिमनुराजवाक्युत्पादात्मानमपीधि
तुं योजयितुमर्हसि॥माहसिअपितुयोग्यपाभवस्येवेतिवा।सर्वथायं चरणीय एवघयेतिभावः॥यतेनशूरत्वदात्री त्वधा
र्मिका स्वान्यस्ये कानि॥यमपद्ले हे चंडिकोयं ने यद्यामध्यमस्यमारविच्छिव्यसने पाणिपुणहरणशीलत्वं अ्राशयादि
शाच दक्षिणात्वमाश्रितं तनुत्वंधिन्नपं ज्ञात्वा सेघात्वं अनलेन नलान्यामिश्र न्नलसदृशो वामुष्मिन्धर्मराजेयमेअक्षिमपु

मरसवाङ्गभ्यास्त्वयोजयितुमर्हसि॥सर्वप्राणाख्यतदधीनादक्षिणादिक्पतिश्चाये तस्मादरणीय इति भावः॥चंडिमन्नलानलनामध्येय
श्रवणमात्रात्कोपने।सर्वदा प्राणिप्राणहरणमेव व्यसने दोषः अत्र मध्यदिशा दक्षिणात्वं छलेन सरलत्वे भ्रदारत्वे चाश्रिते।त
त्वनेनेत्यर्थः॥तत्सर्वं तात्विके बुध्यासेवात्वेन नलादन्यस्मिन्नाम्नानं योजयितुं योग्यानसि।समत्वेमारणविधिव्यसने तत्वत्वे
सत्वं॥दक्षिणात्वं तु दिगाश्रिते दक्षिणादिक्पति त्वादक्षिणा इति देशनिमन्नास्य समाख्या।तदेतदेतद्बुध्यासेवात्वमात्मान मर्पयितु
मर्हसीति वा योजना॥एवं विधो वरणीय इति भावः।अन्य चकारणमसलजराजमरालसहजानुराग वाङ्गस्यात्रेत्यर्थः॥यत्रानुरागो नास्ति
सववरणीय इति भावः ३० किमिति अत्रमध्यनलस्यासयोसि पुप्यस्तवपाणिपीडनस्य पाणिगृहणस्य विनिर्मितये निष्पत्तये अन्यथा
सः॥अप्रगतान्नासाय स्मादयाशः॥एवंविधो न भवसनपासः।तत्परोयथास्यान्तथा किंतेनतिः॥बुद्धिः किं शब्दः संभावनायां॥यथाये
वधरणायअभिलाषसहितां ततः करणो भवेत्तथा त्वं प्रायेणाकरिष्यसीति गम्यत इत्यर्थः।असौ नलः भुवनं जगत् चरिष्णु नसंचरणशी
लान्रकान्रमानवान्मनुष्यान्नो ऽवतिरक्षति अपितु सर्वान्व्ययमेव रक्षतीति।मानवान अभिमानी नलः कान् रक्षतीति वा तस्माद् मत्र नते
भवतीतियुक्तं नान्यस्मिन्नित्यर्थ इति वा।असौ नानत्वेतचत्वारः॥अतो रलयोर्भेदाद् मत्र नलश्च नलत्वं भवतीतियुक्तं नत्वेतेषु इत्यर्थ

15

इति वा ॥ असौ नाऽमत्र भवती रता नेति युक्तं अपि तु नेति वा असौ ना पुरुषश्रेष्ठः अतोऽमुत्र भवती अनुरक्तेति किं न युक्तमपि तु यु
क्तमेवेति वा । भवतीति संबुद्धिर्वा ॥ वरुणापक्षे । अमुष्य वरुणस्य यसः पाशो निर्णयप्रकारेण त्वया शिग्रहणानि ध्यन्तये ऽनया शः
न विद्यते पाशो यस्मिन्नेवं विधः ॥ पाशरहितो यथा भवेत्तथा तेन बुद्धिः किं प्रश्ने ॥ पाशं त्यक्त्वा त्वया शिग्रहणं करिष्यती त्यर्थ इति वा । अ
सौ भवनमस्कं तत्संचरणशीलान मनुष्यान कान्तो अपि तु जलप्रविष्टान् बुडनादिप्रमादाद्धरणाय वरहती । उदकसंचर
णशीलान्मनुष्यान्नो भवति अपि श्रु रहति वा ॥ नोऽस्माकं नवनेपथ्यो लोकः तत्संचरणशीलान्मनुष्यान्कांदकाष्ठे न भृतान्दृह
ति । तर्वं वो उदके जीवनमिति वा ॥ अमत्र भवती नरता नानुरक्तेति न युक्तेन युक्ते अमुत्र नरता मनुष्यत्वं न भवतीति युक्तं देवी
यमित्यर्थ इति वा । अमत्र नरता अमुत्र नरता न लक्ष्वे न भवतीति युक्तमिति वा । असौ ना न पुरुषो न भवति अनो ऽमुत्र भवती रतेति यु
क्तमपितु नेति वा ॥ अमत्र भवती नरता ना तरक्तेति न युक्तमपि तु युक्तमेवेति वा ३१. श्लोकादिति ॥ इह चतुर्थश्लोकाज्जो दिति श्लोके
षु मध्यमश्लोकास्ताज्जीति प्रथमतः श्लोकान् हरिणं द्वेषा समं सहयेना मनेति द्वितीयान् श्लोका छुम नेनयमेन सह किं ते इति ततीयाच्छ्लो
कार्द्ध रुणेन सहतस्य नलस्य समानभावे तुल्यरूपत्वे ज्ञानतीअतएव विमलकविशेषणं श्रोता सा भैमी तया दृष्या वरुणमार्गणं वादि
२

त्वामिति ३२ या त्वं किल नले विषये अर्थिनी साभिलाषा तस्यास्तेतव अमुत्र नलेनिजार्पणे स्वसमर्पणे शुभायकल्याणाय च
तुष्टये च संतोषाय च वक्तुं नस्यात्। कुतो न भवेत्। अपि तु स्यादेव किं विधे अमुत्र इंद्र स्वरूप नलस्य अर्यमतनयो यमस्य अपयः। पतिर्वरु
णाश्च एतेषां एकस्वरूपे सारूप्ये दिक्पालोसत्वात्स्वरूपे प्राप्यरूढा सां संमंसदसि सभायां दीप्यमानेतस्मात्स्वयंवरणीय इत्यर्थः। या त्वं न
लेन साभिलाषा तस्यास्तवामुत्र नले निजार्पणं शुभाय कुतः स्यादपि तु न कुतोपि किंभूत अत्राह इंद्रादिनियमवरुणानां चतुष्टयेन
कारूपे नलसारूप्यं प्राप्ये हसभायां ज्वलति सति॥ एतानप्रसन्नानकृत्वा यन्नलवरणात् क्षुभायन भये देवशापं दास्यंतीत्यर्थ इति
वा॥ या त्वं नले विषये नार्थिनी एवं वर्णमानमपि एवं नले नवरणोक्षि यतस्तस्यास्ते नलसारूप्ये प्राप्ते हसभायां प्रकाशमाने इंद्रा
दीनां चतुष्टयमध्ये कस्मिन्निंद्रेऽनोयमे वरुणे वा निजार्पणं शुभाय स्यात्कथय॥ मया बहुशः प्रोच्यमानापि यन्नलेन वृणुषे त
त्वं तेषु सुंदरतरेषु चतुर्षु मध्ये कं वृणुषे इति कथये स्यर्थ इति वा॥ अनेनात्रेंद्रद्वयो वर्तियो वर्तते न वेति संदेहो निरस्तः॥ परंतु केते कस्तु
नल इति विशेषेनोक्तः। अत्रेंद्रादीनां चतुर्णां त्यागोपि प्रतीयते। या त्वं नले नार्थिनी तस्यास्ते नलरूपतां प्राप्ते हसभायां दीप्यमाने इं
द्रादिचतुष्टये निजार्पणं शुभाय कुतः स्यादपि न कुतोपि यास्त्वन्यत्रानुरक्ता तस्या अन्यत्र निजार्पणं शुभं कथं भवेत्॥ अन्यच्च नलस्य

धारणादेते प्रकाशंतेन त्वेतेषां सहजं सौंदर्यमस्यतोप्येतेन वरणीया इतिभावः ३३ देव इति। हे विम्बाधि स्त्रीकोकिलि चातुरीपारि
णाम्नचतुरे मैथिलि वपुष्ण वरो वर्त्ती देवः। स्वैरो क्रीडाकारी अमरस्य धराजगत्याम्भूलोकस्य पतिः पालयिता न किंतु अर्थी स्वर्लोक
स्य पति रिंद्रः स्वयं किल किमिति। न वृणीयते इंद्रत्वेन किमिति न निष्क्रीयते अपितु निष्क्रीयेत इत्यर्थः। किमिति वा न व्रियते वरणी
य इत्यर्थः। मया न निष्क्रीयत इति कुतोऽवसितेभवत्येति शंकायां स संयतो न व्रियत इति हेतूपन्यासः॥ स्वैरस्वसाकूतः॥ अयमिं
द्र इति चेत्सज्ञासि तर्हि वरोऽन्यः कोवरअपितु न कोपि मद्वचनविश्वासादेनमेव वरणीयेति भावः॥ कतरो वरो अभीष्ट भवेन्न कोपि
किंतु सत्यं रेव भावेदित्यर्थः॥ अथ च यद्येतेत्यजति तर्हि तव परोऽन्यः तदनंतरं केन वाप्यनात रति प्लवते प्रसर इति केन जलेन
तीर्यते शांति प्राप्यते वा। संकतरो ऽन्निवरो भवितेत्यर्थः॥ अत्रेंद्र इत्यागोपिस्सूचितः॥ तथाहि एष भूलोकस्य देहो रक्षको राज्ञा न
लोनेति निर्णीय। निष्क्रियते न न लत्वाभाव लक्षणो नैव कारणेन न व्रियते किमिति प्रश्नः॥ एतामेवैतत्कृतमिति शेषः। धराज
इंद्रयवगति जीवनोपायो यस्याः शच्याः पतिर्देवो न निष्क्रियत इति नापितु निष्क्रीयत एव अत एव न व्रियते किं वितिवा। संशय
त्वेशस्यापि निरासार्थं देवी पुनस्तत्वमाह॥ अयं त्वत्संबंधीत्वच्चितानुरंजकोऽतिमहान्नितरां तेजस्वी नलो न भवत्येव यत्स्वया

नै॰टी॰१३

१७ निश्चितं तत्तथ्यमेवेत्यर्थः ॥ किंतु नलवद्रालसत इत्येव नलाकारधारणाद्देवास्य भानं तु सहन्ते सर्थः ॥ यद्वायतोयं नलाख्यतरात्विशे

17 षवह्निः सारो भाति तस्मात्वितरां तेजस्वी नलो भवतीत्यर्थः ॥ यदि चैवेन्द्रे सज्जसितर्हि ते श्रेष्ठः केः स्वखेत रतीतिकतरः स्वखस्मद् नयो

नलो वरो भवितेत्यर्थः ॥ यद्वा नैषधराजो नल एव जगति जीविनोपायो यस्या एवं विधया देव इन्द्रो न निश्चीयते किं त्वपि तु निश्चि

त एव मृतः पतिर्न व्रियते नलानुरागिणी त्वमिं द्रोयमिति ज्ञात्वैव पतित्वेन नांगीकरोषीत्यर्थः ॥ यस्मादेरेसै रतिक्रान्ते महोयस्माद

सारभूतः यदि चैवेन्द्रे सज्जसित र्हि तव लाभो नापि तु लाभ एवेति वा ॥ वह्निपक्षे धरतीति धरो वाहनं स चासौ वजश्च मेषः धर इय

वितरूप्यो वा यो मेषस्तेन नक्षत्वा यागतिस्तस्य वायागति धरायां भ्रमावजेन नक्षत्वा या गतिस्तयोपलक्षितः पाकादिकरणाद्वारा त्रैलो

क्यरक्षणात्प्रत्तिः दिवौघ्नति मान मरस्त्व वह्निर्न निश्चीयत इति नापि तु निश्चीयत एव परमेवं विशिष्टोग्नि त्वमपि न व्रियते अपि

त्वग्निस्त्वेन निश्चित्य वरणीय एवेत्यर्थः ॥ धरो वाहनमजो यस्य स धराजो वह्निः स एव गतिः शरणं यस्याः आग्नेय्या दिशः पति

दैवतोग्निः किं न निर्णीयते निर्णीत एवेति किं मु न व्रियत इति वा ॥ अग्निस्त्वं नलत्वेन किमिति भाति अयत्रा हायं निश्चितं नलो न किं

तु ततोप्यतितेजस्वीत व नलवद्दीभातीति वा ॥ अयं त्वत्संबंधीनलो न भवति किं त्वनल एवेत्यर्थः इति वा एवं गुणाविशिष्टमंय

१७

दिग्जति तर्हि अपि तु न कोऽपि पराशत्रुरेवेत्यर्थः। अत्रापि सागः। स्तुचितः। तथाहि। यद्य नाम मनुष्यो न किंतु धराजगत्सा आग्नेय्या
दिशः पतिर्देवो वह्निः इति भवत्या निर्णीयते किं यतो न व्रियते। त्वया सत्यमेव निश्चित्य मित्याह॥ अयं त्वाचित्तानुरंजकोऽतिते
जस्वी नलो न किंतु तदाकारधरणान्नलाभः॥ सहजैये कांतिर्न भवतीत्यर्थः॥ नले तत्ताविषये आभ्या पत्या जस्व तेजस्वित्वं त
एं प्रत्येव न तु देव्यान् प्रत्येतिवा। नैषधराजोगतिर्यस्या स्तयाभवत्या एषदीप्यमानो देवोऽग्निः किंमुन निर्णीयते अपि तु नि
र्णीयत एव यतो न व्रियते। अयं तव पतिर्नलो न भवति किंतु देवैराक्रांतिजोः स्तरणाविशेष नलतुल्य इतिवा॥ यमप हे
एष धरान्स पर्वतान् शृंगाभ्यो स्वैरेवास्रजति क्षिपति धरोजो महिषः तस्य गत्सा तेन वायाजतिस्तयोपलक्षितो धर्मरूपत्वा
त्पतिः पालयिता देवा क्रीडापरो मरस्तु यमो न निर्णीयते इति नापि तु निश्चिता एव परं किमुन व्रियते एषदेवः धराजेनमहि
षेण सार्धी घमस्य गतिर्यस्यो एवं भूताया दक्षिणा दिशः पतिर्नापि तु भवत्येवेति किमु नानिर्णीयते किंवा न व्रियते
ऽपि तु यमत्वेन निर्णीयो वरणीयश्चेत्यर्थ इतिवा॥ अतितेजस्वायं निश्चितं नलो जहनो नापि तु धर्मरूपत्वा वहमएव॥ न
लगहनरूपस्य पत्याः विरूपे। यदि वैन मक्षितर्हि तवलाभो न किंतु हानिरेव। यतस्तवैत दन्यः श्रेष्ठः सुकृततरो वरः अ

पितुर्नास्त्येवेत्यर्थः॥ अयं नलो न किंतु तवातिमहतामतानोप्रमाणानां नोलाभो यस्मात्सोतिमहानलाभः सर्वेषां प्राणाएतदधीनाश्च
तत्त्वयोस्मिन्नन्नेतव चिरकाप्राणानं भविष्यतीत्यर्थः॥ यद्वा धर्मरूपत्वादिति शायितो महःप्रज्ञा यस्य सचासावनलमस्तु तेजस्वि
त्वाद्वह्नितुल्यइत्यर्थः। यदि चैनं त्यजसि तर्हि तव श्रेष्ठः परः शत्रुः कतरोपितु एतस्मिन्नपरिस्पन्द्ये अयमेव महान्नशत्रुरित्यर्थः इति
वा॥ अथ च के जले तरति काति जलानि तरंत्यस्मिन्निति वा॥ कतरो वरुणो वरो भविता॥ अत्रापि स्थाणः सूचितः। तथाहि राघधराजग
त्या दक्षिणदिशः पतिर्यमो नापि तु यमयेवेति॥ निम्रियते न कारणेन म्रियते किं यमराजवध्याद्देवान्निरीणीयते इति किं तन्निरीयत
एवातएव पतिर्न म्रियते किंमिति वा अयं देसै राक्रांततेजा नलः पितृदेवो यमो नापितु यमयेच्च परं तव नले नवदाभांति नलाकारधा
रणाद्वित्यर्थ इति वा। यदि चैनं त्यजासि तर्हि श्रेष्ठः सुरवसमुद्रो नलो वरो भविता॥ वरुणापक्षे। एवधराजस्याम्भलोकस्य पतिर्न किंत
थीत्पालस्य॥ अत एव देवः कांतिकामान् अमरस्य वरुणः। किं नानिस्त्रीयते किं वा न म्रियते। अयं नलो न किंतु अतिमहतीनलवक्रांतिर्यस्य
सो तिमहास्त्व नलाभोमीतीति शेषः। यदि चैनमुत्स्यसि तथैतद्न्यः श्रेष्ठः स्पतवको वरो भवती अपि त्वेतत्सदृशो न्यो नास्तीत्यर्थः। धरा
यां जायते किं वा न म्रियते अपितु निर्याणो वरणीयस्त्वेत्यर्थः॥ अमहस्यातिमहस्या नलस्याग्रे माकांत्यभावो यस्मार्धे तो वरणोग्नि

लन्नूपत्वाद्अनविरोधी सर्थः ॥ इतिवा ॥ यद्देनं सर्थं जासि । तद्दातववरः श्रेष्ठः परः शत्रुंरपि त्वयं मेव शत्रुरित्यर्थः इतिवा धरतीति धरो भ
र्ती जगतः पोषकः सचासाव जस्वात तस्यव राजस्य स्त्री विस्मोगीति ः प्रथम भयनभाधारत्वं तस्य पतिर्नलपितुजसपतिर्वरुणः किं न निर्णी
यते ॥ उद्दकेंम्रापो नार इत्यादिना स्त्री विस्मोर्णी [illegible] म्य यः ॥ अथ च यदि त्वेयतं स्त्रविस्तुः । इनः स्वामी । यस्य ते स्त्रीविस्नभत्तं वरुणो सन्ने
सि तर्हि त वलाभो न किंतु लपवती च्यादि दिशो वा पतिर्वरुणो देवो नापितु सपवेति निर्णीयते । किं निरेवा । तस्मात्त्व कतरो व रुणः एव
परः श्रेष्ठो वर इतिवा ॥ अत्राविस्पाराः स्त्रचितः । तथा हि एषध राजगसाः पर्वोक्तप्रकारेण उदकस्यपवती च्यादि दिशो वा पतिर्वरुणो
देवो नापितु सपवेति निर्णीयते । किं भिस्त्र अपितु निश्चित एव यतो न म्रियते नायं नल इत्यादि तुल्यं । यद्येनं स्मजासि तर्हि तवापि मह
तमा नानां प्रामाणानां लाभो जीविता सीत्यर्थः । यस्मात्ते मुखे सम द्वन्द्वरूपः श्रेष्ठो नलो वर भविता नलप्राप्तावेव तप्राणानं नान्य
थेति भावः इत्यादि व्याख्यास्त्रधिया योजनीया ग्रंथविस्तरभयान्न लिख्यते ॥ नलपक्षे अयं नैषधराजस्य निषधदेशसंबंधिनो
राज्ञः ॥ निषधदेशोद्भवानां लोकानां यो राजा तस्य वाग्पाज्ञानेन त्वत्वापतिः स्वामी देवः क्रीडादियुक्तः ॥ राजा वा नाममनुष्यो नलः किं
न नश्यीयते किंवा न म्रियते अपितु निषधाधिपो मर्त्यः एवायं पंचमो नल इति निश्चेतव्यो वरणीयश्चेत्यर्थः खलु यस्मान्न्त्रति महार

अलाभः विस्मृताभ । नाविस्मृः पृथिवीपतिरिति नलस्य विस्मृत्वादित्यर्थः । यदि चोत्कृष्टवराको ऽन्यया तं त्यजति तर्हि को वरो ऽस्मात्परो
ऽधिको ऽपि तु नास्तीति नलस्य विस्मृत्वादित्यर्थः ॥ यदि चोमेव वरणीश्चेति भावः । नलस्याप्यवरणे ऽर्थितिको वस्था स्यादित्यर्थः ॥ एवं ध
रा तमस्या लोकस्य पतिः । स्वामी नाम मनुष्यो नलो देवो ऽयमन्ना पि तु नल एवेति किं न निश्चीयते किं वा न व्रियते अपि तन्निश्चयो वरणी
यश्चेति यस्मान्नलवरणे तवातिमहितो जीवनस्य लाभो नलप्राप्तिविवर्जितो जीवनं न भविष्यतीत्यर्थः ॥ यदि चायं स्वभावतः देवरूप
मेनं त्वं सज्जसि तर्हि तव कः श्रेष्ठो वरो ऽपि स्वन्यो नास्तीत्यर्थ इति वा । नैषधरात एव गतिर्यस्यास्तया भवत्या मनुष्यो ऽयं नेलाराज्ञाप
तिः । किं न निश्चीयते किं वा न व्रियते अपि तु उभयमपि कर्तव्यं यद्येनं मनुष्यं स्वसि तर्हि ते वनिश्चितमति महान् अलाभो महदनर्थं प्राप्य
स्यादेतादृशः कतरो वरो ऽस्ति अपि तु नास्त्येवेत्यर्थ इति वा ॥ एव देवो न इन्द्रादिरमहो न किंतु भूर्लोकस्य पतिर्मनुष्यो ऽसि तेजस्वी नल इति
किं न निश्चीयते किं वा न व्रियते यदि चायं देवरूपमेनं त्यजसि तर्हि तव लाभो न हानिरेवाधराणां ज्ञायते धराज्ञा मनुष्यालब्धांगस्या
प्रकारेण सन्निमेषनेत्रत्वादिति लिंगे नैव देवो नेति किमनिर्णीयते तथा पतिरिति किमिति न व्रियते निश्चितं नाम मनुष्यो नलो
ऽयं यदि वैनं त्यजसि तर्हि तव परो ऽन्यो वरः श्रेष्ठः कतरो लाभः अपि त्वेतद्धरणात्परः को ऽपि श्रेष्ठो लाभो नास्तीत्यर्थः । एव धराया भूलो

कस्मैति सौन्दर्यादतः काम इतिवुध्यापुराणेशो मनुष्यो नलो नत्वदेवष्ठ कश्चिदितिकिंनिर्णीयते॥ किंवान्नव्रियतेनिकरस्थानामेघांवतु
र्णामेवतदाकारधरणी इतिमं सौन्दर्यमस्य चक्रवर्तिभितिदर्शनमात्रे तारतम्यं ज्ञात्वा एवनलो निश्चयोवरणीयश्चैवमर्थः॥ खलु
यस्मात्तदाकारधारणेनातिमानोस्मृति सल्लक्ष्मीकाणामिंद्रादीनां हाने परि त्यागेलाभस्तवकपट सौन्दर्यस्ते नवरणीयास्य
र्थः। इत्यादिव्याख्याय थावुद्धिज्ञातव्या॥ नलःपोटगते राज्ञिपितदेवेकमीश्वरेत्यादिविशवः ३४ ३ंद्रेति अपलावरायम्भः परसौ
दर्यात्सञ्चिरत्यानं साभीमसुतानलेविषयतां पूर्वोक्तोदेवपतिरित्यादिवावेइंद्राग्निदहिनाद्विगीश्वरपाशिभिः समासहेतुत्पो
श्लेषेणातेनतेषामपिवरणपित्री प्रमायानिश्चिस्यतरलितासे रेहवशात् नलनिश्चयाभावात् दोलायमानमनाः सती कमपि
स्मृतिर्वीक्ष्यमतिङः सहंतापेस्याप॥ काकमिवसिंधुवेशींगासागरसंगमः वाडववीहोत्रावर्वीहोत्रविवावडवानलमिव
।यषापाप्नोति॥ नलनिश्चयाभावात्वडवानलवद्दुःसहंतापंप्रापेतिभावः॥ नलेतरलितासोत्कंठेतिवा ३५ सान्नमिति सा
भैमीनिषधराज्ञो नलस्यसोवंधिन्योविविधायोमतेोवुद्धोस्तस्पांनलविषये संदेहे सतीतियावत् पंचमीवासोकोटिरेवपंचमस्को
टावेवपंचमकोटिमात्रे पंचमभागरूपे पंचमस्थानस्य इतियावदेवंभूते पंचानांमध्ये सत्यतरेऽतितरांसत्येपि नलेविषये श्रद्धामा

मास्तिकोनदाग्रेसस्यनलेपिनलोयमेवेतितस्यावुद्धिर्नोदस्र्दित्सर्थः॥ब्रुमतितल्लाभयंसिद्धिमैमीप्राप्तिमिलाषिणिपक्षचतुष्ट
येपक्षाणांसमीपवर्त्तीनोसहायानोसदृशानामिंद्रादीनांचतुष्टयतोग्रन्धासस्यनलविषयंनिश्चयंग्राल्पंनप्रयच्छतिसतिमैमी
प्राप्त्यभिलाषेणातिशंद्दररूपधारणान्नकृत्रिमरत्नादिष्टिवमायामलेष्टवहुरूपातिशयदर्शनान्नलनिश्चयेप्रतिबध्नातिसतिकः
कस्मिन्निवमतानांसांख्यादिदर्शनानांमध्येएकमेवद्वितीयंब्रह्मेत्येहनानास्तिकिंचनेत्यादिश्रुतिभिःसप्रतरेपरमेष्ठितोव
र्त्तमानेपिअद्वैतरूपेतत्वेस्वरूपेबुद्धिकवोधेवाविषयेलोकोऽविद्यावान्ययुक्त्यायुक्तविचारसहःनृःजनोयथाग्रज्ञानधत्तेऽद्व
सतिपक्षचतुष्टयेग्रनेकात्मवादिसांख्यादिदर्शनचतुष्टयेनामद्वैतसमुच्चयप्राप्तुंनददातिसतिनानात्मकसाधकयुक्तिसहस्रेरे
कात्मप्रतिषेधकेससेतियावत्॥तस्यतस्यस्वाचस्यलाभस्तच्छेसिद्धिनिश्चेद्वैततत्वस्यविशेषणांसांख्याहिप्रतिशरीरंपुरुषवहु
त्वमंगीकुर्वंति॥नैयायिकाश्चनानात्मानोव्यवस्थातइतिवचनादात्मनोनानात्वमंगीकुर्वंतिआर्हतास्वदेहप्रमाणमात्मस्वी
कारमंगीकुर्वंति॥वौधाश्चक्षणिकसिद्धांतसिद्धानेकयुक्तिभिरनेकात्मनामेवचित्ततातिवाहुल्यंमंगीकुर्वंति।सन्नसन्
सदसत्सदसद्विलक्षणमितिपक्षचतुष्टये।सद्वादिनःसांख्याअसद्वादिनोवौद्धाःसदसद्वादिनोनैयायिकाःप्रपंचमि

र्वचनीयवादिनो वेदांतिनः । नसत्ववाध्यानुपपत्तेः । नहि सद्रूपं गगनादिकं वा बाध्यते । नवा सत्प्रतिभासानुपपत्तेः । नह्यसता
सशशशृंगं कदाचित्प्रत्यवभासते नच सदसदात्मकं उभयरूपं परस्परविरोधात् शशनस्य सत्वस्य सद्यामसद्भवितुमर्हति ॥
उभयरूपं नभवतीत्यपि वक्तुमयुक्तं मिथ्याद्यपि ज्ञातत्वं । सो ऽस्माहि प्रतिशरीरं भिन्नानन्तध्यज्ञानस्वभावान्नसर्वव्यापकान्
बहूनात्मनस्तृच्छेति । आह तान्प्रति ॥ आर्हतान्प्रति शरीरं भिन्नान्देहपरिमाणान्संकोचविकाशशीलान्बहूनात्मनो
गच्छवैति ॥ बौद्धान्प्रति देहे भिन्नान् क्षणिकज्ञानसंततिरूपान्बहूनात्मनस्तदर्शने सस्यपंचमकोटिस्थे सत्येनस्ते स्व
विज्ञातेपि बौद्धो हि वक्ता स्युहृदते मनइति न्यायेनमेव प्रायेण सत्वं नतत्त्वो भविष्यतीति तस्यामनास्थिबुद्धिरुदभूदित्यर्थः । मता
नो विमतावपि स्वस्वतरो ऽद्वैत तत्त्वे लोकत इति लोकाः । परीक्षकोऽज्ञेनोयथा ग्रथ्यां ध्वरेतथेति संबंधः ॥ प्राप्तुमितिपाठे निश्चय
रात्मलः ईद्रादि चतुष्कोये नैमी प्रतारणार्थं स्त्रीयस्वरूपधारणतो अस्मे प्राप्तुं नयच्छति सतितत्प्राप्त शंकिनि नैमी प्राप्त्यभि
लाषिणीपंचमकोटिस्थे अर्थोदात्मनि अस्थिनिश्चयं नदध्यो । अथैतद्वैमी प्राप्तुं एतस्मिं स्तुकोये प्रतिबंधके शतीदृयं मया
कथंकारं प्राप्स्यते अपितु नेति तस्य बुद्धिरुदभूदित्यर्थः । मतानां विमतौ सत्यां सदसदादिपक्षचतुष्टये तो समस्यापतीति

नै.टी.१३
२१

निषेधति सति अस्मे दोसिद्धि शोभिनि पंचमाकोटिमात्रे चतुष्कोटिविनिर्मुक्ते सस्यतरेप्यद्वैतत्वे यथा लोकः स्राष्टे नध त्त इति या
ख्येयं। लोकः कौतुकिदर्शी सभाध्यो न्वनिरुद्धयमेनं तरिष्यतीति निष्नुयं अयं पंचमः सस्य नल॥ इति वा निष्नुये नद्धे॥ पंचमको
टिमात्रे पंचवल्कमधारयेति पूर्ववत् २६ उक्तिविशेषप्रापुनरपि संदेहजनितसंतापं वर्णयति॥ कारिष्यत इति॥ कलिना च
तुर्थयुगेन जलस्य पराभवः करिष्यते द्वापरे स्तस्मायं वा नेलोपं वा नल इति संदेहेः॥ पुनरप्यचयाद छलेन स्पतृतीये युगेऽप
नः तासतसंस्ले दर्शी पुरस्तात्कलेः पूर्वमेवाद्भूतोत॥ अपीडयत॥ कलिवर्णनानंतरं नलपराभवे करिष्यति द्वापरस्तृभै
मीनलं वरीतुमेव नाद्यादि त्यर्थः॥ तयोर्विरोधित्वे कारणमाह किल यस्मात्कारणात् द्वापरकलिस्त्र द्वाप॥ वपि युगे जगत्यां
भूलोके भैमीनलयोरुपमने विवाहं न सहते जाते तयोर्विवाहे कलिर्यथा न सोढा तथा भाविनं द्वापरोपि न सहेयतः पिशु
नौ खलो निश्चितेन ले विवाहो भवत्येव। प्रतिबंधकः तस्मात्कलिवद्वापरस्यापि विरोधित्वात्तेन सापीडितेति युक्तमेवेत्यर्थः अ
रूपे कलौ च भैमीनलयोर्भावित्वात्तयोर्विवाहो न सहेते तेना वित्यर्थः॥ नलनिष्नुयाभावात् सातितमां संतापमायेति भावः॥ राद्ध्रे
घवलेनेयमुक्तिः॥ द्वापराः संशये युगमिति विश्वः॥ करिष्यते स्म क्षिन सप्त द्वापि क्षिति ३८ स्त्रि एव भावादयो॥ सातीति तदुक्तिः

२१

परिभवः पराभवो वज्ञानम् इति। दुष्टो विकल्पस्तस्मादिदोषम् ३१ उक्तं वयन्निति परिमोहयमाणाम्मोहजननकाबाणाय स्यैवं भू
तोऽमृत एव ददर्श मां भैमी प्रत्येकमेषु ह्रदादिनलपदेयुगपदेकस्मिन्नेवकाले पृथक् पाथ्यकैर्नोत्कंठयन् न सोत्कंठं कुर्वन् स्रयं वा
नलोऽयं वा नल इति बुद्ध्यो विवेकेकस्मिन्विषये तुल्यकाले पृथक्कारेनोत्कंठयत पृथक् प्रयत्नसाध्यां समन्यादृशीमन्यादृशीमुत्
कंठां स्मस्याजनयन्निति यावत्।एवंभूतः सपंचबाणः निजाः स्वीयाः शिलीमुखा बाणास्तां भैमीलक्ष्यमभ्यस्यति स्वीयबाणाश्रिते
तियावत्।। एवंभूतो पंचसंख्यातस्याः साफल्यप्रयोजनत्वं व्यापतहिंतदातस्मिन्नेवावसरे नत्वन्यदेति वयं जानीमहे नु
स्वेत्ता महे। एतस्मिन्नलेनुरागस्यपर्यायेणैकेनैव बाणेन जनने शेषाणां चतुर्णां वैयर्थ्यं तेषामापात्।।किमयं नलः किमयं नल
इति नलत्वे नोपलब्धिते तेषु पंचस्वपि प्रत्येकं पंचलिखबाणैः पृथक्प्रयत्नेन युगपदनुरागजनने पंचानामपि बाणानां सा
फल्यं तदेव जातमित्यर्थः।पंचशिरस्योक्ताबाणविशेषत्वात्संबंध्यमेदानार्थ्यपौनरुक्त्यं निलेष्वयुगायस्मिंपरशुत्कंठयन्
तथा प्रत्येकमेषु नलेष्वेव युगपत्परिमोहमाणाः स्थौ दृष्टे मे विषये स्मरानुरागजननकाबाणायस्य समर्पितेषां प्रत्येकं युगपदनुरा
गजननात्स्व स्वीयबाणासे रव्यायाः साफल्यमापेत्यर्थः। इति वा नलेषु तां पृथक् सोत्कंठां कुर्वत्तत्याएक नले श्चैव प्रत्येक मुत्कंठोऽज

न यन्नार्थी दैमी पतियत: परिमोहयमाणावाणाइस्मयत्वापि उक्ते वा जननेहेतुजर्मविशेषणी ॥सा भैमी पंचस्वपि नलबुद्ध्यैव सानु
२२ रागाभूदिति भावस्तेपि तस्यामिस्यपि च भाव: ॥पंच स्वनुरागा स्यातिवृत्त्यभंजपुसंग इति न पंच स्वपि परपुरुषता परिहारेण नल
बुद्ध्यै वानुरागासपरिहार: ।उत्कंठयन इत्यमुत्कंठते कामस्तेनामुत्कंठयति हेतु मणिच शता ॥पत्नीतरे नृत्कंठां कुर्वन्निति तत्क
रोति णिच ३८ देवनिति इयं विदर्भसुभ्रूर्भैमी नले नृपा सौंदर्यात्रानुराज्यत नानुरक्तानलेनुरक्ता परं नृपे हेतो नेत्यर्थ:
यतो निषधराजस्यैव नल तुल्यं कांतीन देवनिंद्रादीन् सजती ।यदि नलो नृपो हेतौ नेत्यर्थ: ॥यतो निषधराजस्यैव नल तु
ल्यं कांतीन देवानिंद्रादीन् सृजती ।यदि नलो नृपो हेतौ वरं छन्नुर्हि नलतुल्यान्नृपा निंद्रादीना सद्दतरा ते ताव ह्यक्तास्तस्मान्न
लानुरागे नृपे हेतुर्न भवतीत्यर्थ: ॥ तर्हि कथमनुरक्तेत्या शंक्याह ॥जन्मांतरेष्वधिगतं पूर्वकृते कर्मतस्ययो विपाक: फलं जन
नीन्मुखतां जन्मांतरे सन्नरस्य च नकस्यापि प्राणिनोऽनुराग: क्वचन कस्मिंश्चित्प्राणिनि उन्मीलति उत्पद्यते पूर्वकृतं कर्मव
शादेव कोपि कस्मिंश्चित्प्रीतीर्विभक्ति ॥तथा च पूर्वजन्मकृत सुकृत विशेषादेव भूनापेक्षितान्य कारण विशेषोनले ग्रनुराग
स्तस्या: संभवदित्यर्थ: ।नल निश्चयाभावेपि नृपसामेस्यपि नलएवानुरक्ता तयो नलो द्विशिख नृपो प्यन्यस्तस्यानुराग

विषयो नाम । किं तु नल एव स्पर्धा तरन्यास तात्पर्यं ॥ अनुराग जनितो उभयोरपि पूर्वकर्मविपाको हेतुर्ज्ञेयः । अत एव तस्याः त्विक
रणा इसते र्जित्वा त्व किं भिप्राय क्रियाफल विवक्षया तद् ३९ क्वेति सस्मरा कामतरला अधीरमतिर्यस्याः सा मरालके
सी कुटिलकेसी भैमी तत्र सभायां संदेहावसरे वा इति मनसि विचार्य नैषधीये नलसंबंधिने नलदूत्यकारिणो अमरालयम
राले स्वर्गमिवासिने देवा हाश्रयं वा हंसे प्रतिउद्दिश्य सस्मार इति किं ॥ स पतगः हंसः क्व कस्मिन् स्थाने प्राप्यते । स कः यः
हंसः मया परितः सामस्त्येन एकमध्ये सस्नेहं नलं मत्यैकथ्यत इति निश्चयात् तया पृष्ठ्यते । स एव किमिति प्रष्टव्य इति चेत् तत्राह
हि यस्मात्तस्य गिरा पुरे वसंत्यां स्त्रिना कालइव नले प्रत्ययमिति स्वि नोमि ॥ अद्य दूष्य ज्ञातमपि च नले दूत्यावसरे यथा हंसवचने
नाहं ज्ञातवतीति तथा अधुनापि नलनिश्चयाभावे परमापृष्य तस्य वचनान्नलं निश्चितोमिति । मदनपरवशत्वेनाधीनत्वान्नल
निश्चयार्थं मापृतमंतं हंसं सस्मारे स्पर्धः । प्राप्यत इति वर्तमानसामीप्य इति लट् ॥ निबंध संबंधिने नैषधीयं नलवरमालत्वा
कार्यमुद्दिश्य हंसे सस्मारे ति योजना किल नैषधीयाभिपाठे नलं किल निश्चितेव त्येमिति योजना ॥ प्रियदूतभूतमिति पा
ठे वा ४० एकैकमिति । एषा भैमी महता आदरेण प्रयत्नेन मुहुः एकैकं इन्द्रादीन पश्यता वलोकत विशेषजिज्ञासया पुनः

ऽसाभिप्रायेददर्शीत्यर्थः। अस्त्वथ भक्त्यादरेण भयेनप्रतिवृतेयं यं चापि सादरं कथं पश्य पश्यतीति। अविदितसादरा क्लोकन
कारणेभ्यो जनेभ्यो ऽपवादभये नपतिवृ तेयं यं चापिसादरं कथं पश्य पश्यतीति अविदितसादरा: क्लोकनकारणेभ्यो जने
भ्यो ऽपवादभयेनेत्यर्थः॥ परं पंच स्तम्भ्येकं विदलिपं समपि भेदं विशेषेनचैनेवादिवेद॥ अनंतरं च स्वमाणप्रकारेण
संकाशं तं संदेहपरंपरां वितरता जरता वितीर्य च पुनस्तत्छ्का शांतं हरताव स्यमाणप्रकारेणोक्तं प्रतिभिन्नीसय तामन
साऽइयं भैमी इदं वक्ष्यमाणं विभावे॥ चेतस्येवाविचारयदित्यर्थः। उत्प्रेक्षते उन्मादिनेव उन्मादवानपि भयसादरेणाभय
नवा प्रत्येकं भिन्नत्वे तारतम्यं न जानातीति शंकां शांतं च करोति। पुनस्त्यजति ददाति। पुनराददे तेचैसेव मध्यवस्थितचि
तो भवति। तथैयमप्यव्यवस्थितचित्ताभूदित्यर्थः चेदस्मीति पाठे भूते लरस्मतिल्लर ४१ तमेव विचारमाह॥ अस्तीति
जनः प्रवृत्तिचै प्रमतिहेतुं चेद्रविवितिः ऽबुद्धिः प्रसिद्धास्ति परं तत्रभ्रांतो प्रमाणप्रमितेकत्वे एकस्मिन्नेव वंदे विषयेभ्रांतो जनैकं
त्वा प्रत्ययस्तस्मिन्विषये द्वगतयोर्नैत्रप्रीतयोर्या श्वित्रपिटीकरणं अविपीठ्यो श्चिपिटयोकरणां ऽस्वग्रेणानिपीडनं
तद्दर्शिस्य काचकामलादिदोषस्य सदृगंतं चिपिटीकरणादिः दोषं अपि प्रयमोहहेतुरस्ति यं द्वयभ्रांतो विरूपियदि

हेतुरुक्तः। यथा प्रतिमाया आदर्शादेर्दृश्यमानमुखादिप्रतिबिंबस्यापि मानेपि प्रतिबिंबस्फुरणरूपे भ्रांतिज्ञानेपि स्वच्छस्यादर्शादेरुपसमीपे वस्तुसमर्पणं प्रापणं दर्पणस्य सन्निधानं तन्निमित्तं अस्तीति शेषः। दर्पणादिस्वच्छवस्तुसन्निधानाद्द्वलीकमपि प्रतिबिंबे भासत इत्यर्थः। मे मम अपुनः ईदृश्यमाने अमेदः एकस्मिन्नले विषये यः पंचत्वसंख्याविशिष्टो बोधस्तस्मिन्विषये निमित्तं कारणं नास्ति हि चेद् भ्रांतौ कारणमस्तीति भ्रांतिरुक्ता। एको नलः पंचधा अवभासत इति तु मदीया भ्रांतिः कारणाभावेनयुक्ता तस्माद्दना एवैते के च न भविष्यंतीति स्वयमेव संशयं चकार परिजहार चेति भावः॥ अभिमानो ऽर्थादर्थिज्ञाने प्रणयहिंशयो ऽस्तीति निघंटुः ४२ पश्चात्तरमाह किंचेति पापक्वांतरेअसौ पुरदृश्यः नेभव एव कायव्यूहं शरीरसमूहं विधायनिर्माय मयि परिहासं प्रतारणं क्रीडां तनोति किं यतो विलासी। एकोप्यसौ नलः। एवमपि क्रीडावशात्कायव्यूहं तनोति तत्वन्ये के च न संतीत्यर्थः। किं तनोतीति पाठः काकुः। कायव्यूहरचने अस्य शक्तिः कथमित्यत आह विशिष्टस्य ज्ञानस्य विशिष्टं ज्ञानं येरेव विधाय कल्याणं यातेषां वा अवैभवं वाहुल्यं तद्धि भ्रमत स्तस्य नलस्य तु रगाशयवेदिनेव अस्वहृदयज्ञात तेव साकायव्यूहविधानरूपा विद्यापि किमु न विद्यते अपितु सापि विद्यत एवेति संभावना। विज्ञानवैभव भव इति पाठे भवः स्था

नै.टी.१३
२४

नभ्रूतस्येत्यर्थः। परिहासः उपसर्गस्य घञीति सूत्रेव बहुलग्रहणाद्दीर्घाभावः ४३ एक इति वा पद्यांतरे। इह खलु पंचसु मध्ये अय
मेकः नलः किं अन्यतमः द्वितीयः एलः पुरूरवाः किं अपरः तृतीयः कामः किमिति विशेषं द्वयं आश्विनेयौ अश्विनीकुमारौ किमु। एवमु
२५ क्तेषु तेषु पंचस्वेव अहं नलमोहे किं न हे अपि तु तेष्वेव नलबुद्धिं धारयामि न त्वेकाय मुहुरवनादेक एव नलः पंचधा जात इत्यर्थः
यतः रूपधेयभरस्य सौंदर्यबाहुल्यस्य सीमतया परमकाष्ठात्वेन समेषु सदृशेषु साहश्याद्विमोहो युक्तः॥ अन्यतमप्रासोम
शब्दो नेतः स्त्रीलिंगः ४४ एवमिति विरहानिःसहतया वियोगविकलया मया सो यं निषधाधिराजः प्रियः प्राणेशः इति तत्तः सर्वा
दिक्षु एवमपि स्वयंवरसमया आगपि दृष्टः। यदिदानीं दृश्यते संमोहवशात् सर्वत्र एवमपि दृष्ट इत्यर्थः। पृच्छते किं स्यतमार
मे मेयं भूयः पुनरपि सैव विरहोद्भूता तस्या दृशा आगतवती किं॥ यद्विलक्षितेनयस्मात् सामर्थेन अलीकान् सत्यानू नलान् अप
श्यामि अपि एवं इत्यनेन भूय इत्यनेन वा योजनीयः ४५ मुग्धेति अथ पद्यांतरे॥ अथवा मुग्धा मोहवशा सती अहं। इयतः
स्फुटं निश्चितं अयमीदृशः नलबाहुल्यज्ञानरूपः संक्रंदनादीनां इंद्रादीनां चतुर्णां कपटः। तेषां मयैवैवेत्यर्थः॥ हि यस्मात् नना
दैवैव सरस्वत्यैव पुरोवस्थितानां संबंधिन्यो गाथा बूमरुत्सादि ब[illegible]रीन् सौकाः॥ तथा तथा तेन तेन प्रकारेण नचिताः यथा

येनप्रकारेणतातोच्चादिजघिपामिंद्रादीनपिस्पर्शांति। शलक्ष्णशाक्ष्यशक्त्याअभियावत्सावदेति॥ नकेवलंनलमिस्ययेरर्थः। तस्मादिं
द्राद्विमिरेवमस्यतारणार्थमाययानलरूपंध्वस्तमिस्येववुद्धिर्युक्तानतुएवंसंशय्यरूपेस्यर्थः॥ तथाशाक्ष्यस्यद्विरुपादानाघथाश
द्धोद्विर्जीतमः। कपटोक्तोस्यर्थः ४६ एतादृ एतस्मिन्महीयायाया[illegible]बुद्धेर्वंचकेयामकेपंचकेरुद्रादिसमूहेतन्मध्यस्थितेनाथे
ममप्राणेशेमनुजस्यचिन्हेस्वेदनिमेषरजस्पर्शम्लानकुसुमादितिलिंगंकथनकथंभिववकास्तुप्रकाशात्तेअपिलिंद्रादि
माययानलस्यस्यापिचिन्हस्यछादितत्वात्तनप्रकाशइतियत्नामिस्यर्थः। नलस्यस्वयमवंचकत्वेपि॥ छुत्रिगोगच्छंतीतिमा
नचतुर्णामेववंचकत्वेपिसिद्धिः परिहासववसाद्दानलस्यापिवंचकत्वंप्रति॥ एतद्दृश्यमानेस्वेदादिचिन्हमिति
भिन्नंपदंवा॥ हंतस्विदे। अमीवर्हिर्मुखादेवाधृतंस्पृष्टंरजोरएस्पर्शीययाएवंभूतातातनुर्येषांतेषांभावोधुनरज
स्तमतारेणुसंस्पर्शरहितत्वं तातामुखमादिर्येषांतानिस्वेदादिम्लानपुष्पत्वनिर्निमेषत्वादीनिदेवत्वव्यंजकानि
तानिप्रसिद्धानिकिमितिनवहंतिधारयंतिमपिक्रूपयातावद्दोकुंयुक्तानिपरंतुनोस्वेतेकष्टमिस्यर्थः वर्हिर्मुखपरं
कृपाराहित्यसूचकं। नलचिन्हानामस्पष्टत्वेपियदिदेवचिन्हानिस्फुटान्यभविष्यस्तर्हिपारिसेष्यान्नलमिस्युयोग्य

भविष्यता न्यपि त्वत्सकुठानी सुमयस्यापि मया नलो निष्क्षेप्तुं न शक्यत इति भावः ४७ याच इति अयं मत्स्वयंवरे नलं प्रयच्छतेति
अमरा अत्र लेयाचेकिं ॥ अथवा पूर्वी परितोषेन दर्थं नलप्राप्त्यर्थं तेषां निस्पार्वं नादपि ममापफलितेः प्रार्थितमदत्तं तेर्द
वैरत्वं एर्यतां । एतावेतिनादि निमिस्पपज्ञनादपि येन नलं प्रायच्छन्त्ते धुनाप्रार्थनमात्रेणा कथं दास्यतीति वथैव तत्प्रार्थ
धे नमित्यर्थः । किं विश्वस्तेः केर्पस्यशो मराणाम्यः शिलीमुखो वा । स्त्तेन पाठान्तर तनासीतः शोक्षितः का कराप नीरधिः । कृपा समुद्रोये
षांतन्निम्नत एव गह्वराशिगभीरविलरूपाशिखा चोरानिकठिनानि वित्तानि येषां मेव भूतैः । यस्मात्तत्कृते पिनिस्पफलनेकामा
पत्तयातिस्फुरत्वात्फलितैरित्यर्थः ॥ पाविर्द्धिकमी ॥ नदत्तफले इति वा पाठः फलशब्दाद इत्यर्थे फलत्वहीम्यामिनञ् ॥ ततो
वा समासः ॥ ४८ देवानुपालेभते ईशाइति ॥ हे दीशानिषधादिक्याला लेखा देवा नलो भस्यानंयस्या सा नलप्रभवा वा
वशीक्ष्वियंरूपशोभां प्रतिपद्यप्राप्य गुणावतां सौ दर्याद्दिगुणायुक्तानामपि वोयुष्माकं परेषामुपकृतिरुपकार एन वृतं त
ह्यते ये षां वतीनस्तेषां भावस्तं कथं वाकुतो वा हेतोरतं न ह । स्वयमुपकारकत्वाभावे पि स्वामिलाषितायामपि म
वदर्थं दूत्यकारिणो नलस्यापकारे कृते सौं दर्यादिगुणागमना त्परोपकारित्वमप्यागतं तन्मद्विषये कथं विनष्टमित्यर्थ

नलाकारधारणादेवतावती मस्पृतारणा किमिति क्रियत इति भावः ॥ केषामिव मरवी ग्र श्रृतशास्त्रा पुरुषा एवाज्ञानवशादंधास्त
एव कूपाश्रितिगंभीरा मरुवि रूपास्तेषु पतनात्तरर्थीनत्वान्नराणा विशेषलेखनीभूतनल प्रभावो रेखावलीभ्रियेलिप्य हारसेभांपु
ष्यशुद्धत्वादिगुणायुक्तानां दारेक पुक्तानो वायुस्तकानांयावाचकपारकाद्युपकारित्वमस्ते गच्छति परवैस्य मरुवः त्वादेव उपका
राभावादनेषां चासमर्पणादित्यर्थः ॥ कूपपतितानामपि पुस्तकानां मनुपकारकत्वमेव प्रघस्थितामामिति समानकरकत्वं
४९ यस्येति ईश्वरेणायस्य प्राणिनः ललाटपट्टपदेपदयोग्यमनुचितमपि अलेखि लिखितं । यदयोग्यमपि तस्य योग्यमनुचितम
र्थं अपास्य प्रतिहिंप्यस्यादुवेत ॥ योग्यमर्थं परीक्षास्य तत्परिहारेणात्वयमेव भवेदिति यावत् ॥ अतो योग्यतयाकार्यकारणा
भावे सति रहानलानेकत्व संदेहे न निष्ठुपार्थयो वासनायुक्तमहं लब्ध विस्मयो धारये यं सा कावासना युक्तिरस्तु भवत्वपि त्वे
वं विधायुक्तिर्नास्ति चित्ते नान्यथा कर्तुं विचारितेपि ललाटपट्टलिखितान्यथा न भवतीत्यर्थः ॥ योग्यमायास्यायोग्यमेव भवती
त्यत्र दृष्टांतमाह ॥ यतो यत्र जन्मेभोजेअवातिपयेरुष्णरपि सूर्यकिरणैर्दीहं न यातिहिमेस्तु पुनर्दाहं गच्छति ॥ उष्णस्पर्शो दा
हकः शीतस्पर्शस्तु दाहसमकः इति लोके दृष्टांतदिदं विपरीतं जातमिति विरुद्धकार्योत्पत्ते र्विषमं नलस्य मम वा ललाटे

यदीश्वरेणायोग्यमेव लिखितं तर्हि परस्परयोग्यं परस्परं विहाय तस्य मम च योग्यमेव भविष्यतीति किं प्रकारं चित्ते धारयिष्याम्य
पितु न कमपि तु देवानां न कोप्यपराध इति भावः ५० तर्हि कल्पद्रुमो याच्यतामित्यत आह इत्थमिति ॥ इह नन्नलेवत्वेपि सम
येपि वा ॥ इत्थममुना नलानेकत्वभावनप्रकारेणायया या दक्रममाभाग्यं नलानिष्क्रुयाघयादेवाभावो दृश्यते अनेन हेतुना प्रकारे
णावाहं तिवदान्यः कल्पद्रुमोपि खलु निष्क्रितं मया नलेयाच्यमानैः सन्नसौ प्रतिवद्धमाधिरति कार्पण्यसंकुचत्करो भवतीसह
मन्ये किंभूतः ॥ संकोच एव संज्वरः संतापो येषां एवं विधानि दलानि किसलयानि येषां योग्ययोग्य एषां एवंभूता यत्नूवाए वाग्रा
णयः ॥ हस्ताग्राणि यस्यैवंभूतः अनेवंभूतः एवंभूतो भवन् ॥ अन्यस्यापि वद्धसंहतेरंगुलयः संकुचिता भवंति ॥ कल्पितरा
नसौ लोपि मद्भाग्यवशान्मीयत्वदानैव भवेदिति भावः ॥ अद्यान्तत्व निष्क्रुयाद्भवतीति वर्त्तमानप्रत्ययः ५१ देव्यादिति अथवा
इह स्वयंवरे एषु पंचसु मध्ये वायो वैरसेनिः स एव नलं तत्त्वे तावज्ज्ञानासि अतस्तत्रैतां मान्नो भिवेणाय निहितेपि स्तुत्वा देव्यः
सरस्वत्याः करे करणामास्येवरणामध्वकमालो अपियेदानीमिति संभावनास्वयमेवैतद्दूषयति ॥ एवं क्रियमाणोसौ सा देवी
मया मत्वं जो देवानामिदूषीनां छिपती वैरिणी कृता स्यात् । तन्मायाप्रकरणादित्यर्थः ॥ भवतु नाम सानुद्वेरिणी स्वकार्ये

सिद्धिस्तस्साध्ये सात सत्राह। नु पुनस्तस्मान्नु त्वायातीति:। साराय स्वस्मै स्वरूपस्य किंचित्करान्मासि द्वयेवं ध्रुवरत्नं रत्नस
हृन्मध्ये स्मृतिस्थेच्छा देवी न विह स्मि।। ममयत्किं विद्धवनु परं नु देवद्वेषरूपं मित्र विघातेन करोमीत्यर्थः।। अन्योपि राज्ञ
स्तत्तागार्थं रत्नो न विनाशयति द्विषतीं द्विषो मित्र इति शातस्थिउ डि·त्वा जीप।। मख भजंतो द्विष: शत्रुर्वैति षष्ठी ५२
य इति अमीषु पंचसु भवत्सु मध्ये य: परमार्थ नलः सत्यनल: स्यात्तस्म मम वरणाय मालामंगीकरोतु सत्येवं प्रकारेण
इत्युक्त्वा चेति वा यद्येनां च मालां तत्र तेषु मध्येतं सत्यनं प्रापयामि तस्मन्नर्लज्जां विरूपकथं कुर्वे अपि त्वेवं कर्तुमयुक्तं
यत: जगति सर्वस्मिन्नसभ्यजने स्थावति सति लोकर्ष्ठ विडंब: लज्जा त्याज्या दति परिहास:। न विध्यतीति शेष:। सर्वेषो तस्म
द्वमेवं वंचने लज्जा त्यागात्सर्वप्युपहसिष्यंतीत्यर्थः ही ति खेदे।। हिर्यस्माद्दर्शे दुःखे इति वा। इति चेति समुच्चय: प्रकारेण
द्वि चेति वा ५३ इतरेति इतरैस्तुभिर्नलैः स्तलो साम्यं भजत इति नागशेष: पंचसु ध्येअंस: पंचमो नैषध: ममचेत:क
स्य हेतो:। केन कारणेन स्वधामिरम्यते स्नपयति आप्लुवमिवं करोति रूपसाम्येसत्यप्येष एव मनसा यतो नोपवर्तते तस्मादय
मेव सत्यनलो भविष्यतीत्याशय:। सत्यनलत्वज्ञापके निरुपाधिकपरमप्रेमसंवादं द्रक्ष्यंते नान्यथयति। प्रथमेति। वा अत्र

वाप्युक्तमेतत॥ प्रथमचरमयोरादिमांसयोः॥ शब्दयोर्वर्णौरक्षरैः साम्ये मैत्र्यां सत्यामपि चरमे पाश्चात्ये शब्दे अनुप्रासभा
२७ सांछेकानुप्रासवत्त्वस्यानुप्रासलाटानुप्रासाख्यस्यालंकारकातीनां विलासउल्लासश्चमत्कारो विलसति विशेषेण शोभत एव
र्णसाम्ये सत्यपि प्रथमस्यानायासगतत्वाद्द्वितीयस्य तु सह शाश्वपश्चाद्भूत्प्रयत्नसाध्यत्वाच्चरमपदस्यानुप्रासत्वं स्फुरति
तथापि द्वितीये साहित्ये प्रथमे पिपथानुप्रासत्वमक्षितथा संदरांतरविच्छेदेन पश्चाद्दवलोक्य चरमशब्दयोर्वर्णसाम्येस
त्यपि चरमे चरमशब्दस्यैव प्रासातिशयो न प्रथमशब्दे प्रथम इत्युक्ते नानुप्रासः प्रथमचरमयोरित्युक्ते तु चरम एवानुप्रासाति
शयो दृश्यते न तथा प्रथमे इत्यर्थः इति वा पद्यस्याद्यपादे च चतुर्थपादे द्वयोर्वर्णसाम्ये सत्यपि चरमे चतुर्थपादे अनुप्रासाभासोऽपि
ल्लासो विलसति। उभयोरनुप्रासत्वे सत्यपि चतुर्थेनुप्रासं विलास इत्युक्ते तत्रैवानुप्रासं न तु प्रथमे स्वपयतीति मिल्यपद्दे
हश्वः कस्य हेतोः षष्ठी हेतुप्रयोग इति षष्ठी ५४ इतीति इत्युक्तप्रकारेणामनसि उपात्त उत्पद्यमानानां विकल्पानामनेकशः
कावलेक्न बोधा नदोषो ऽन्नावनेने न संसजेंतो दमयंतीक्षु विद्धपिपतनेनिर्णीयं निश्चयेनाससाद्यं चक्षमध्ये कस्मिन्नपि पु
सि नलं निश्चयेन प्रापेति वा॥ अथ पश्चान्नलानिश्चयाभावात् परितापेनास्केदितो अभिभूत आनंदो यस्य परितापेन क्लान्ताश्चा

नै.टी. स्वंदितो अप्राप्तो ऽज्ञानं दोषे नैवंभूतं वाऽस्माद्भवकर्तृमिहिरेणात्सूर्येणाऽऽचितः अवस्कंदः पराभवो यस्यैवंविधः अज्ञाने
दोषस्येति तारकादित्वादितच्प्रसिद्धिः ५५ श्रीहर्षमिति अर्धंफवीवत। स्वादूत्पादभृति सहृदय्याह्लादस्वाधित्वात्स्वादुरसोत्पति
२८ धारकेऽत्र संतमधुरमनवार्यसहिते त्रयोदशतया ऽदेशो ऽभिधेयः सर्गो ऽगमत्॥ समाप्त इत्यर्थः। अरमत। व्याङ्परिभ्यो
रम इति परस्मैपदं इति श्रीवेदरकारोपनाम श्रीमन्नरसिंहपंडितात्मजनारायणकृते नैषधीयप्रकाशे त्रयोदशः स
र्गः समाप्तः शुभमस्तु॥

25

२८